

לקראת היסטוריה של עידן ההפקעה במזרח התיכון במחצית השנייה של המאה העשרים: מוסד האפוטרופוס לנכסי נפקדים הישראלי בהקשר עולמי ואזורי

למוסד אפוטרופוס לנכסי נפקדים הישראלי היה תפקיד מרכזי בעיצוב המרחב, החברה, הפוליטיקה והכלכלה בישראל/פלסטין מאז 1948. באמצעות ובאמצעות שורה של חוקים שחוקקה הכנסת בשנים שמייד לאחר הקמת מדינת ישראל, השתלטה המדינה על קרקעות ורכוש פלסטיניים שהמדינה הגדירה כנטושים, בהיקפים אדירים. מאמר זה ממקם מוסד זה בהקשריו הגלובליים והאזוריים. בעשורים האחרונים הצביעו מחקרים על תהליכי הלמידה ההדדיים בין אדריכלי האפוטרופוס והחקיקה הישראלית לבין מקביליהם בהודו ובפקיסטן שייצרו מנגנונים דומים כדי לתפוס את רכושם של מיליוני הפליטים שיצרה חלוקת תת-היבשת ההודית ב-1947. מחקרים אחרים בחנו ניסיונות פוליטיים לקשור בין הרכוש הפלסטיני שתפסה מדינת ישראל ב-1948 לבין רכושן של קהילות יהודיות שתפסו מדינות מזרח-תיכוניות אחדות במסגרת הגירתן הכפויה של קהילות אלה. המאמר הנוכחי מציג הקשר רחב אף יותר למוסד האפוטרופוס הישראלי, כזה המקיף הן את המקרים של הודו ופקיסטן והן את אלה של מדינות מזרח-תיכוניות כמו עיראק, מצרים וירדן – עידן ההפקעה, תהליך עלייתם הגלובלית של מוסדות הפקעה מדינתיים של מה שמכונה רכוש אויב במאה העשרים. לטענתי, הקשר זה מאפשר לנו לראות את השפעת המורשות האימפריאליות הבריטיות המשותפות על משטרי ההפקעה של מדינות מזרח-תיכוניות שונות מחד גיסא, ולבחון כיצד תהליכים היסטוריים מקומיים ואזוריים עיצבו את

* ד"ר נמרוד בן זאב, החוג ללימודי עבודה, בית הספר ללימודי חברה ומדיניות, הפקולטה למדעי החברה, אוניברסיטת תל אביב. את המחקר למאמר זה התחלתי במסגרת בתר-דוקטורט באקדמיה ע"ש פולונסקי ללימודים מתקדמים במדעי הרוח והחברה במכון ון ליר בירושלים. אני מודה למערכת כתב העת משפט, חברה ותרבות, לעורכות הגיליון, לשופטים/ות החיצוניים, ולכל מי שהשתתפו בפורומים השונים שבמסגרתם הצגתי מחקר זה. לבסוף אני אסיר תודה למי שקראו מאמר זה בגרסאות שונות או שוחחו איתי עליו ותרמו מידעוניהם/ן ומנקודות מבטם/ן, ביניהם/ן גדי אלגזי, און ברק, יוסף ג'בארין, לינא דלאשה, דותן הלוי, הימת זועבי, נעמה מאור, בסמה פאהום, אבירם צורף וליאת קוזמא.

פעולתם והשלכותיהם, מאידך גיסא. אני מציע אפשרות אחת לבחינה שכזו, הצטלבות בין מוסד האפוטרופוס לנכסי נפקדים לנכבה המתמשכת.

מבוא

מאמר זה הינו מאמר פרוגרמטי המבקש למקם את אחד המוסדות המרכזיים שעיצבו את הכלכלה, הפוליטיקה, החברה והמרחב בישראל/פלסטין¹ מאז 1948, האפוטרופוס לנכסי נפקדים, בהקשריו הגלובליים והאזוריים. המאמר מציב את האפוטרופוס לנכסי נפקדים כמופע אחד של תופעה גלובלית ואזורית של הפקעת רכוש ונישול של קהילות שלמות בידי מדינות ובחסות החוק במהלך המאה העשרים. המאמר הוא חלק מפרויקט רחב יותר, העוסק בהשלכותיהן החומריות של עקירות כפויות במזרח התיכון במחצית השנייה של המאה העשרים תוך התמקדות לא באוכלוסיות העקורות, אלא דווקא בהיסטוריה של המקומות שמהם נעקרו ובחברות שהתהוו בהם בעקבות העקירה הכפויה וכתוצאה ממנה, אותן אני מכנה "חברות מגרשות". מטרת המאמר להניח את המסד לחקר הפן המרחבי של היסטוריה זו באמצעות הצבעה על המורשות המשותפות של אופן התמודדותן של מדינת ישראל ומדינות אחרות במזרח התיכון עם ההשלכה המרחבית והחומרית הראשונית שמדינות מגרשות התמודדו עימה: רכוש האוכלוסייה שגורשה. אני עושה זאת תוך הסתמכות על שלושה גופי ספרות משנית: (1) מחקרים שתיארו את עלייתה הגלובלית של הפקעת מה שמכונה "רכוש אויב" במאה העשרים; (2) מחקרים שבחנו את מוסד האפוטרופוס לנכסי נפקדים בישראל ועסקו בקשר בינו לבין מוסדות מקבילים לו בהודו ובפקיסטן ולמורשות בתראימפריאליות² בריטיות, ו- (3) מחקרים שעסקו בהפקעות רכוש, בעיקר רכוש בבעלות יהודית, במדינות מזרח-תיכוניות דוגמת ירדן, עיראק ומצרים. שלושת גופי המחקר הללו מאפשרים להבין את מוסד האפוטרופוס לנכסי נפקדים ואת מקביליו המזרח-תיכוניים בהקשרם היסטורי הגלובלי, כחלק ממה שניקולס מאלדר כינה "עידן ההפקעה" (the age of expropriation)³ בעידן הבתראימפריאלי.

הקשרים בין המקרה הישראלי לבין המקרים הירדני והעיראקי, כפי שנראה, הדוקים במיוחד. עם זאת, מטרתי בהצבעה על הקשר משותף זה אינה לגזור גזרה שווה בין המקרים אלא להציע כיוונים למחקר עתידי שיוכל גם להאיר את ההבדלים ביניהם. מחקר כזה יצטרך לעמוד לא רק על מורשות משותפות, כפי שעושה המאמר הנוכחי, אלא לבחון כיצד הצטלבו

1 לאורך המאמר, כאשר אני דן בתקופה שלאחר 1948, אתייחס למרחב המוכר באופן היסטורי כ"ארץ ישראל" בעברית וכ"פלסטין" בערבית כ"ישראל/פלסטין" ו"פלסטין/ישראל", לסירוגין. זאת כדי להכיר בשני הזיהויים של הארץ, מבלי להעדיף אחד על משנהו.

2 אני בוחר להשתמש במינוח "העידן הבתראימפריאלי", המתאר את סיום תקופת השלטון האימפריאלי הרשמי במדינות שבהן המאמר עוסק, מכיוון שהמינוח המקובל יותר, "העידן הפוסטקולוניאלי", או מינוחים מקובלים אחרים כמו "עידן הדה-קולוניזציה", לא בהכרח הולמים את המקרים המזרח-תיכוניים הנדונים, בראש ובראשונה זה של ישראל/פלסטין.

3 Nicholas Mulder, *The Trading with the Enemy Acts in the Age of Expropriation*, 1914–49, 15 J. Glob. Hist. 81 (2020).

מוסדות עידן ההפקעה עם תהליכים היסטוריים מקומיים ואזוריים אחרים כדי לעצב את המרחב והחברה בפלסטין/ישראל ובמדינות מזרח-תיכוניות נוספות לאורך זמן. כדי להצביע על הצטלכות אחת כזו המייחדת את משטר הנישול הישראלי ממקביליו המזרח-תיכוניים, אני פונה במאמר זה לגוף רביעי של ספרות והגות – ניתוח היסטורי של משולש היחסים בין ההתיישבות הציונית ולאחר מכן מדינת ישראל לבין הפלסטינים ולבין המרחב המקומי;⁴ על פני מאה השנים האחרונות ויותר, מבעד למנסרה של מה שמכונה "הנכבה המתמשכת".⁵ מבנה המאמר נע על ציר כרונולוגי גס, ומן הגלובלי אל המקומי. חלקו הראשון מציג את עידן ההפקעה הגלובלי, אותה היסטוריה של נישול קהילות שלמות בידי מדינות ובחסות החוק במהלך המאה העשרים. חלקו השני של המאמר מלווה את המנגנונים והמוסדות הבריטיים בתנועתם אל הדרום הגלובלי הבתר-אימפריאלי, בדגש על תת-היבשת ההודית. כאן, אני מציג גם הסתייגות משמעותית מהתזה הרואה בעליית ההפקעה של רכוש אויב במאה העשרים נקודת מפנה ביחס לתהליך ההיסטורי האוניברסלי שבמסגרתו התחזק מעמדה של הזכות לקניין גם בעת מלחמה במהלך המאות השמונה עשרה והתשע עשרה.⁶ חלקו השלישי של המאמר עוסק באימוצן של מדינות מזרח-תיכוניות שהיו תחת שלטון בריטי במחצית הראשונה של המאה העשרים את מוסדות עידן ההפקעה, וחלקם של מוסדות אלה במה שיהודה שנהב-

4 משולש היחסים הזה כמוכּוּן לא התקיים במנותק מכוחות אחרים, ולפחות עד 1948 נכון אולי יותר לדבר על מערכות יחסים מרובות צלעות. כך, למשל, בתקופה שקדמה ל-1918 היה לאימפריה העות'מאנית תפקיד מרכזי. כך גם לשלטונות הבריטיים בין 1918-1948, ובמידה פחותה לאחר הלאומים. עם זאת, לצורכי מאמר זה שלוש הצלעות הללו – הפלסטינית, הציונית/ישראלית, והמרחבית – הן שבמוקד.

5 אני מודה לקוראת/אלמונית/ של מאמר זה על הצעת המינוח "משטר נישול". על ההצעה להבחין בין מרכיבי השונים של משטר זה אני מודה לקוראת/אלמונית/ נוספת. מאמר זה מתמקד במוסד מרכזי אחד של משטר הנישול הישראלי, האפוטרופוס לנכסי נפקדים, משום שהוא מהווה את החוט המקשר מבנית ומוסדית בין מדיניות ישראל לבין מדיניות של נישול רכושן של קהילות מגורשות כחלק מעידן ההפקעה הגלובלי. אין בכך כדי לומר שהאפוטרופוס הוא החשוב שבמוסדות ההפקעה בישראל או שהעקרונות שלפיהם פעל האפוטרופוס זהים לאלו שלפיהם פעלו מנגנונים אחרים. להבדיל, אין בכך גם כדי לטעון שמוסדות ומנגנוני ההפקעה האחרים שהמדינה הפעילה מאז 1948 לא נכרכו אף הם בנכבה המתמשכת באופן עמוק. למנגנוני נישול נוספים, ראו מאיה מארק "דירה להסדר: היסטוריוגרפיה מוסדית של בתי הדין לשכר דירה 1910-1954" *משפט, חברה ותרבות*: חלכלה, מוסדות ומשפט בישראל 47 (רון חרים ודרור גולדברג עורכים 2022); Yifat Holzman-Gazit, *Land Expropriation in Israel: Law, Culture and Society (2007)*; שלומית יפת-ביאליק *הגנת הדייר 1910-1940: משפט, חברה ופוליטיקה בראשית תולדותיה ובהתפתחותה של העיר תל אביב* (עבורת גמר לקראת התואר "מוסמך במשפטים", אוניברסיטת תל אביב 2006); Ronit Levine-Schnur, *Constitutional Property Rights in Israel and the West Bank*, in *Oxford Handbook on the Israeli Constitution* (Aharon Barak, Barak Medina and Yaniv Roznai eds., forthcoming).

6 מטעמי נוחות אני מקבץ מחקרים החולקים את הראייה שלפיה עליית מדיניות ההפקעה של רכוש האויב במאה העשרים היוותה נקודת מפנה שכזו תחת הכותרת של "תות עידן ההפקעה", אף על פי שלא כל המחקרים משתמשים במינוח זה.

שהרכני כינה "החשבון הלאומי" או "חשבונואות לאומית" (national accounting) שכרכה בין כמה ממדינות אלו בעקבות מלחמת 1948.⁷ לבסוף, חלקו הרביעי של המאמר מציג את תפיסת הנכבה המתמשכת. אני מראה באמצעות סקירה קצרה של כמה מרחבים עירוניים שעוצבו על ידי המפגש בינה לבין עידן ההפקעה כיצד במסגרת מחקר עתידי עשויה תפיסה זו לשנות את אופן הבנתנו את השלכותיו של עידן ההפקעה על המרחב בפלסטין/ישראל. חלק זה גם קושר בין מאמר זה לבין שאר מאמרי גיליון זה. לצד התנועה מן הגלובלי אל המקומי, הוא מציג להתחקות אחר תנועה מקבילה מן ההפשטה המשפטית של מוסדות עידן ההפקעה, המגולמת ביכולתם לנוע בין הקשרים שונים, אל ההשלכות החומריות של מוסדות אלה במרחב. תחילה תנועה זו מתגלמת בחומריות (materialism) במובנה הוותיק יותר, המרקסיסטי, של מבנה הכלכלה במדינה המפקיעה. לבסוף היא מתגלמת בחומר ממש, במבני הבתים ובמרחב כמוקדים להתקשרויות רב־דוריות ולתהליכי שינוי בלתי פוסקים.

לוחמה כלכלית והכלכלה של טיהור אתני במאה העשרים

מראשית המאה העשרים ועמוק אל תוך מחציתה השנייה, ממשלות שונות – ממשלות אימפריאליות ועד לממשלותיהן של מדינות חדשות בראשית תהליכי דה־קולוניזציה – הוציאו לפועל תהליכי נישול רחבי היקף, שבמסגרתם הפקיעה המדינה באמצעות החוק רכוש של קהילות או קבוצות חברתיות מובחנות. הפנייה לנישול שכזה אפיינה סוגי משטרים שונים – מקומוניזם, דרך דמוקרטיה ליברלית, וכלה בפשיזם. ניתן לחלק מדיניות נישול מהסוג הזה בצורה גסה לשלוש קבוצות, אף שהגבולות בין הקבוצות הללו היו תדיר עמומים: (1) הפקעת רכושן של קהילות כחלק מטיהור אתני; (2) הפקעת רכוש, לרוב של קבוצות מובחנות מעמדית כגון בעלי הון או אדמות, במסגרת פרויקט מדינת־מהפכני; ו־(3) הפקעת רכוש של מי שהוגדרו נתיני אויב במהלך מלחמה כחלק מאסטרטגיה של לוחמה כלכלית.⁸

7 שנהב־שהרכני משתמש במונחים אלה לתיאור האופן שבו פעלו מדינת ישראל וארגונים יהודיים שונים לייצר משוואה בין תביעות פלסטיניות להשבת הרכוש שהאפוטרופוס לנכסי נפקדים תפס לאחר 1948 לבין תביעות הפיזיים של יהודי עיראק שנאלצו לוותר על רכושם כדי לעזוב את עיראק בראשית שנות החמישים. לפי שנהב, באמצעות משוואה זו ביקשה מדינת ישראל להסיר מעצמה את האחריות לפצות את הפליטים הפלסטינים ואת יהודי עיראק כאחד. ראו יהודה שנהב "יהודי עיראק והחשבון הלאומי" תיאוריה וביקורת 12-13 (1999); Yehouda Shenhav, *The Jews of Iraq, Zionist Ideology, and the Property of the Palestinian Refugees of 1948: An Anomaly of National Accounting*, 31 INT'L J. MIDDLE E. STUD. 605 (1999).

8 פורמן וקידר עומדים על האופן שבו מקרי נישול ועקירה היסטוריים חומקים תדיר מקטגוריזציה חדר־משמעית על פי מאפייניהם או מניעי החברה המגרשת, ובמקום זאת מקפלים בתוכם מאפיינים ומניעים המזוהים עם קטגוריות מובחנות לכאורה. ראו Jeremy Forman & Alexandre (Sandy) Kedar, *From Arab Land to 'Israel Lands': The Legal Dispossession of the Palestinians Displaced by Israel in the Wake of 1948*, 22 ENV'T. & PLAN. D: SOC'Y & SPACE 809, 810 (2004).

סקירה של דוגמאות היסטוריות לשלוש הקבוצות הללו ממחישה את הקושי בהבחנה ביניהן. כאשר ממשלות צ'כוסלובקיה, פולין והונגריה הפקיעו את רכושם של כשנים עשר מיליון גרמנים אחרי מלחמת העולם השנייה כחלק מהטיהורים האתניים שהולידה מדיניות ההפרדה מחדש (unmixing) האתנית של המעצמות המנצחות, היו ההפקעות נטועות בעבר הקרוב של המלחמה ובתפיסה של הגרמנים כנתיני אויב מחד גיסא, וסייעו חומרית לכיסוסן של כלכלות סוציאליסטיות בצ'כוסלובקיה, פולין והונגריה מאידך גיסא.⁹ הפקעות רכוש שמטרתן המוצהרת הייתה שינוי המבנה המעמדי-חברתי, דוגמת מדיניות הקולקטיביזציה של אדמות חקלאיות בכרית המועצות תחת סטלין החל מ-1929, נשזרו בחלק מן המקרים בטיהורים אתניים, כאשר הזיהוי הפופולרי בין קולאקים (איכרים אמידים) לבין גרמנים ופולנים הניח את המסד לעקירה כפויה של עשרות אלפים בין 1929-1930.¹⁰ לבסוף, כפי שנראה בהרחבה, חוקים ומוסדות שמדינות הועידו להפקעת רכוש נתיני אויב בזמן מלחמה הפכו תדיר לאחר המלחמה לכלים לנישול אוכלוסיות שאותן מדינות הגדירו כ"אויבים פנימיים", מובחנים לאומית, אתנית, גזעית, דתית ועוד.¹¹

מאחר שההפקעות רחבות ההיקף שביצעה מדינת ישראל במהלך מלחמת 1948 ולאחריה ושעיצבו את המרחב בישראל/פלסטין נשענו מוסדית וחוקית על השלישית מבין קבוצות הנישול המדינתי, הפקעות רכוש של מי שהוגדרו כנתיני אויב, אתמקד באלה. בדומה לטריטוריות אחרות שהיו בשליטה בריטית אימפריאלית או מנדטורית (במסגרת שיטת המנדטים של חבר הלאומים), מדינת ישראל ירשה, אימצה והתאימה לצרכיה את המסד החוקי-מוסדי האימפריאלי של אפוטרופסות והפקעה שפיתחה בריטניה כאמצעי לוחמה כלכלית.¹² כפי שנראה בהמשך, בעוד שאדריכליהם הגו אותם תחילה כאמצעים לעת

- 9 GREGOR THUM, *UPROOTED: HOW BRESLAU BECAME WROCLAW DURING THE CENTURY OF EXPULSIONS* (2011) DAVID WESTER GERLACH, *THE ECONOMY OF ETHNIC CLEANSING: THE TRANSFORMATION OF THE GERMAN-CZECH BORDERLANDS AFTER WORLD WAR II* (2017); Kornelia Kończal, *German Property and the Reconstruction of East Central Europe after 1945: Politics, Practices and Pitfalls of Confiscation*, 28 EUR. REV. HIST. 278 (2021); Daniel Borbely & Ross McKenzie, *Forced Migration and Local Economic Development: Evidence from Postwar Hungary*, 21(7) STRATH. DISCUSSION PAPERS .ECON. 1 (2021)
- 10 R. W. Davies, *Changing Economic Systems: An Overview*, in *THE ECONOMIC TRANSFORMATION OF THE SOVIET UNION, 1913-1945*, 1 (Mark Harrison, R. W. Davies & S. G. Wheatcroft eds., 1993); Terry Martin, *The Origins of Soviet Ethnic Cleansing*, 70 J. MOD. HIST. 813 (1998)
- 11 Daniela Luigia Caglioti & Catherine Brice, *Property Rights in Wartime – Sequestration, Confiscation and Restitution in Twentieth-Century Europe: Introduction*, 28 EUR. REV. HIST. 163, 167-168 (2021); Frank Caestecker, *Private Property or Enemy Property: How Parliament Confiscated the Property of the Stateless of German Origin in Belgium (1918-21)*, 28 EUR. REV. HIST. 220 (2021)
- 12 Alexandre (Sandy) Kedar, *לעיל ה"ש 8*; Forman & Kedar, *לעיל ה"ש 3*; Mulder, *Expanding Legal Geographies: A Call for a Critical Comparative Approach*, in *THE*

חירום, שימושיותם של מוסדות וחוקים אלה הביאה לכך שבמקרים רבים המשיכו ממשלות להשתמש בהם בין מלחמות העולם, וביתר שאת במהלך מלחמת העולם השנייה. לאחר שזו האחרונה הסתיימה, זכו המוסדות לחיים חדשים גם במדינות שקמו עם נסיגתה ההדרגתית של בריטניה מן המושבות שבהן שלטה.

בשנים האחרונות, חוקרות/ים מבקשים להסב את תשומת ליבנו אל תפקידה ההיסטורי של מדיניות החרמה והפקעה של "נכסי אויב" ושל מאמצי בעלי הנכסים להשבתם, לאורך המאה העשרים. גוף מחקר זה מאתר במלחמת העולם הראשונה מפנה ביחסן של ממשלות שונות לזכות לקניין פרטי במהלך מלחמה.¹³ לטענת מחקרים אלה, במאה השמונה עשרה וביתר שאת במהלך המאה התשע עשרה החלו מדינות רבות והסכמות בינלאומיות חדשות להדגיש את קדימות הזכות לקניין פרטי ובידולו מקניין מדינתי גם בעת מלחמה, זאת בניגוד למאות ואלפי השנים שקדמו להן שבמהלכן הפקעה, ביזה והחרמת רכוש פרטי היו פרקטיקות מלחמה מקובלות. אך מלחמת העולם הראשונה הביאה עימה היפוך מגמה.¹⁴ כאשר שלטונות האימפריות העות'מאנית והרוסית עקרו בכפייה ארמנים ויהודים במהלך המלחמה, בהתאמה, היו שלובות עקירות אלה, לצד השמדת עם ממש במקרה הארמני, בהפקעות רכוש חסרות תקדים שבאמצעותן הועבר רכוש המיעוטים הללו לאוכלוסיות הרוב.¹⁵ צעדי ההפקעה של האימפריות האירואסייתיות הללו היו מלווים באלימות איומה, אך מבחינה חומרית הם החווירו בהשוואה למשטרי הפקעת נכסי האויב בבריטניה ובארצות הברית, שנולדו גם הם במסגרת המלחמה.¹⁶ גרמניה, צרפת, סרביה, האימפריה האוסטרו-הונגרית ומדינות אחרות שהשתתפו בלחימה יזמו גם הן משטרי הפקעה דומים לנכסי אויב, אך גם אותם גימדו מנגנוני ההפקעה הבריטי והאמריקאי.¹⁷

ממדי ההפקעות שביצעו השלטונות בבריטניה ובארצות הברית נבעו מממדי ההון הזר, ובפרט ההון שהשקיעו נתינים גרמנים בשטחיהן ובשטחים שתחת שליטתן והשפעתן. בספטמבר 1914, חודש וחצי לאחר שהכריזה מלחמה על גרמניה, חוקקה בריטניה, אבירת

-
- EXPANDING SPACES OF LAW: A TIMELY LEGAL GEOGRAPHY 95 (Irus Braverman et al. eds., HOLZMAN-GAZIT; 2014), לעיל ה"ש 5, בעמ' 110-111.
- 13 ראו למשל Daniela L. Caglioti, *Property Rights in Time of War: Sequestration and Liquidation of Enemy Aliens Assets in Western Europe during the First World War*, 12 *J. Mod. Eur. Hist.* 523, 523-545 (2014), לעיל ה"ש 3; וכן את המאמרים מהגיליון המיוחד בנושא של *EUR. REV. HIST.*, לעיל ה"ש 11.
- 14 Caglioti, Mulder; שם; Mulder & Brice; לעיל ה"ש 11.
- 15 Uğur Ümit Üngör & Eric Lohr, *Economic Nationalism, Confiscation, and Genocide: A Comparison of the Ottoman and Russian Empires during World War I*, 12 *J. Mod. Eur. Hist.* 500, 500 (2014), מצוטט אצל: Caglioti & Brice; לעיל ה"ש 11, בעמ' 163, 167.
- 16 Mulder, לעיל ה"ש 3.
- 17 Cristiano La Lumia, *From Protection to Liquidation. The Case of the Milanese Jurists and Enemy Alien Property (1915-1920)*, 28 *EUR. REV. HIST.* 199 (2021); Dmtar Tasić, *Between Occupation, Exile and Unification: Sequestered and 'Abandoned' Properties in Serbia and Yugoslavia during and after the First World War*, 28 *EUR. REV. HIST.* 176 (2021), לעיל ה"ש 11.

הסחר החופשי העולמי, את פקודת המסחר עם האויב (Trading with the Enemy Act). הפקודה, שחלה ברחבי האימפריה הבריטית, אסרה על מסחר עם חברות ואישים גרמנים והפקידה בידי אפוסטרופוסים לנכסי אויב בכל מושבה בריטית נכסים בבעלות גרמנית. שוויו של רכוש זה היה עצום, ונאמד כבר בראשית 1915 בקרוב לארבעה אחוזים מהתוצר המקומי הגולמי הבריטי. בהמשך הרחיב צו מלכותי את הפקודה לאזרחי מדינות אויב במדינות ניטרליות, ובכך הפך את הפקודה לאמצעי לדחיקתה של גרמניה גם ממכלכות שמחוץ לשליטת בריטניה.¹⁸

בארצות הברית, שהכריזה מלחמה על גרמניה באפריל 1917, חוקק הקונגרס חצי שנה לאחר מכן פקודה בשם זהה לזו הבריטית.¹⁹ במהרה, על כנפי העוינות הציבורית לגרמניה, קידם האפוסטרופוס האמריקאי הראשון לנכסי זרים את הרחבת הפקודה, שתחילה התירה רק את החרמת רכושם של נתינים גרמנים ואוסטררו-הונגרים שלא התגוררו בארצות הברית, כך שגם רכושם של נתיני אויב תושבי ארצות הברית יופקע. במרץ 1918 שינה הקונגרס את הפקודה כך שהרכוש המופקע יוכל להימכר רק לאזרחים אמריקאים. כך קידם מוסד האפוסטרופוס "אמריקניזציה" של תעשיות מקומיות בבעלות גרמנית.²⁰ במקביל, כספים שהאפוסטרופוס הפקיע שימשו למימון מאמץ המלחמה האמריקאי.²¹

עידן ההפקעות, כאמור, נמשך גם בתקופה שבין המלחמות. בארצות הברית נותרה פקודת המסחר עם האויב על כנה, גם אם מרבית סעיפיה איבדו מתוקפם בהיעדר מדינות אויב להחיל אותם עליהן. אי-הבהירות בנוגע לתחולתו בימי שלום של סעיף 5(b) של הפקודה, שהעניק למוסד הנשיאות רשות לפקח על העברות כספים ולהגבילן אפשרה לממשלו של פרנקלין דלאנו רוזוולט להשתמש בפקודה כדי להתמודד עם המשבר הכלכלי שבו הייתה שרויה ארצות הברית מסוף שנות העשרים. רוזוולט השתמש בסעיף מייד עם כניסתו לתפקיד במאוס 1933 כדי לכפות על הבנקים בארצות הברית לסגור את דלתותיהם למשך שבוע ולעצור את הריצה הבנקאית שאיימה למוטט את הכלכלה האמריקאית. באותו שבוע חוקק בית הנבחרים את פקודת הבנקאות בעת חירום (Emergency Banking Act), שכללה את שינוי סעיף 5(b) של פקודת המסחר עם האויב כך שיחול באופן מפורש "בעת מלחמה או בכל תקופת חירום לאומי מוצהרת שהוכרזה על ידי הנשיא".²²

במקביל, מדינות שגבולותיהן השתנו ומדינות חדשות שקמו בעקבות פירוק האימפריות העות'מאנית, הרוסית, הגרמנית והאוסטררו-הונגרית קידמו גם הן מדיניות הפקעה בעשורים

18 Caglioti, לעיל ה"ש 13; Mulder, לעיל ה"ש 3. על המקום המרכזי של סחר חופשי בבריטניה בעשורים שקדמו למלחמת העולם הראשונה ודעיכתו במהלך המלחמה ולאחריה ראו FRANK TRENTMANN, FREE TRADE NATION: COMMERCE, CONSUMPTION, AND CIVIL SOCIETY IN MODERN BRITAIN (2009); Phillip Dehne, *The Ministry of Blockade during the First World War and the Demise of Free Trade*, 27 TWENT. CENTURY BRIT. HIST. 333 (2016)

19 Mulder, לעיל ה"ש 3, בעמ' 86-87; Benjamin A. Coates, *The Secret Life of Statutes: A Century of the Trading with the Enemy Act*, 1 MOD. AM. HIST. 151 (2018)

20 Mulder, לעיל ה"ש 3, בעמ' 88-89.

21 שם.

22 שם, בעמ' 91-93; Coates, לעיל ה"ש 19, בעמ' 160-163.

האלה.²³ הרפובליקה הטורקית נהנתה עם הקמתה מהפקעת ותפיסת הרכוש "הנטוש" שהותירו העקירה הכפויה ורצח העם הארמני בשנותיה האחרונות של האימפריה העות'מאנית תחת הוועד לאיחוד וקדמה. טורקיה הפיקה גם תועלת חומרית מהעקירות הכפויות ההדדיות בינה לבין יוון עד מחצית שנות העשרים, אשר הותירו בשטח המדינה הצעירה רכוש רב. רכוש זה, בדומה לרכוש הארמני ומעט הרכוש היווני שהופקע או נתפס בידי אזרחים במלחמת העולם הראשונה, חולק ושימש בסיס לצמיחת מעמד בינוני טורקי חדש.²⁴ הפקעות רכוש אדירות ממדים, ובראשן נישול קהילות יהודיות במסגרת מה שכוונה "אריאניזציה" של הכלכלה, אפיינו כמובן גם את התבססותה הכלכלית של גרמניה הנאצית.²⁵ בכריטיניה, לעומת זאת, תוקפה של הפקודה פג עם סיום מצב המלחמה. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה בספטמבר חוקקו השלטונות הבריטיים פקודה חדשה בנושא מסחר עם האויב 1939.²⁶ הפקודה החדשה חלה גם בטריטוריות שנוספו למרות האימפריה בין המלחמות, כולל המנדטים המזרח-תיכוניים שלה בפלסטין/ארץ ישראל, בעבר הירדן ובעיראק. שם, כמו בשטחים אחרים שהיו בשליטת האימפריה הבריטית, נותרה הפקודה, לצד חלקים מהמסגרות החוקיות האימפריאליות והמנדטוריות, על כנה גם לאחר היציאה לעצמאות מדינית אחרי מלחמת העולם השנייה.²⁷ כך קרה שמסוף שנות הארבעים, לצד הפקעות הרכוש שליוו את השינויים הטריטוריאליים והטיהורים האתניים במזרח אירופה,²⁸ החל עידן ההפקעות לתת את אותותיו ביתר שאת גם בשטחים שעזבה האימפריה הבריטית המתפוררת.

ארגז הכלים האימפריאלי בדרום הגלובלי

עוד בטרם נדון באופן שבו אימצו מדינות חדשות בדרום הגלובלי את מוסדות ההפקעה שהולידו מלחמות העולם, הכללתן בסיפור על אודות עידן ההפקעה מחייבת הסתייגות משמעותית מהנחות היסוד שבבסיס הסיפור כולו. המחקר על אודות עידן ההפקעה מסמן אותו כנקודת מפנה היסטורית על בסיס ההנחה כי מסוף המאה השמונה העשרה החלו מדינות והסכמות בינלאומיות להדגיש את קדימות הזכות לקניין פרטי ובידולו מקניין מדינתי גם בעת מלחמה. בניגוד לטענה זו, ההתרחבות האימפריאלית המתמשכת של מדינות אירופיות,

23 Caestecker, לעיל ה"ש ;11, La Lumia, לעיל ה"ש ;17, Tasić, לעיל ה"ש ;17.
 24 ELLINOR MORACK, THE DOWRY OF THE STATE? THE POLITICS OF ABANDONED PROPERTY AND THE POPULATION EXCHANGE IN TURKEY, 1921–1945 (2017); ÜMIT KURT, THE ARMENIANS .OF AINTAB: THE ECONOMICS OF GENOCIDE IN AN OTTOMAN PROVINCE (2021)
 25 Frank Bajohr, *Expropriation and Expulsion, in* THE HISTORIOGRAPHY OF THE HOLOCAUST 52. (Dan Stone ed., 2004)
 26 Mulder, לעיל ה"ש 3, בעמ' 82, 93–92; MARTIN DOMKE, TRADING WITH THE ENEMY IN WORLD WAR II (1943)
 27 Mulder, שם, בעמ' 94–98.
 28 לעיל ה"ש 9.

ובריטניה בראשן, באותן השנים ממש, התבססה על שלילה שיטתית של זכותם של עמים ילידיים לקניין מכל סוג שהוא.²⁹

מחקרים מן העשורים האחרונים העוסקים בשאלת הקניין, ובפרט בעלות על קרקעות, במושבות האימפריות האירופיות, מקנדה ועד אוסטרליה, הראו כי ההשפעות של שלילת זכויות הקניין של עמים ילידיים ותביעת זכויות אלה עבור מתיישבים אירופאים בלבד חרגו מעבר למושבות עצמן. האופן שבו התפתחו זכויות הקניין במושבות עיצב, ולעיתים הקדים, את אופן התפתחותן במטרופולין האימפריאלי. כך, למשל, ברנה בהנדאר מראה כי ראשית מערכת הבעלות ורישום הקרקעות הבריטית, עוד בטרם הגיעה לבריטניה עצמה, הייתה במושבות בדרום אוסטרליה ובקולומביה הבריטית, במערב קנדה של ימינו.³⁰

בו בזמן, התפתחות תפיסת הקניין המודרנית הייתה שזורה ביצירת היררכיות גזעיות אשר שימשו, ועודן משמשות, צידוק לפרויקטים קולוניאליים: מהתפיסה המצדיקה את שעבודם של בני/ות אדם שחורים ועד לאותן תפיסות השוללות את הבעלות של עמים ילידיים על אדמותיהם.³¹ חלק מן המחקרים המציגים את עידן ההפקעה כנקודת מפנה מציינים כי גם במאה וחמישים השנים לערך שהזכות לקניין פרטי הועלתה בהן לכאורה על נס גם במסגרת דיני מלחמה, היו מקרים רבים שבהם הזכות לא כובדה – מלחמות, מהפכות ואירועים אחרים, ביניהם גם התפשטות קולוניאלית אירופית.³² עם זאת, גם אלה אינם מתייחסים לשוני המהותי בין אירועים "חריגים" פנים-אירו-אמריקאים לבין ההתפשטות הקולוניאלית, שהבנת הזכות לקניין כזכות "מוגזעת" (racialized) הייתה מאבני היסוד שלה. לא כל שכן, אין במחקרים אלה התייחסות לכך שבני אדם, בראש ובראשונה עבדים שחורים, נחשבו בעצמם/ן לקניין במהלך חלק ניכר מאותה תקופה.

עידן ההפקעה במדינות ואימפריות שראו עצמן כדמוקרטיות ליברליות, דוגמת בריטניה וארצות הברית, והמוסדות והמסגרות החוקיות שאפשרו אותן, צמחו מתוך היסטוריה של נישול מתמשך בחסות התפשטות אימפריאלית, הגלויה של בריטניה וזו האמריקאית המוכחשת.³³ הזכות לקניין, כפי שהתפתחה במסגרות האימפריאליות הללו, הייתה נטועה במה שהתאורטיקן הפוליטי האמריקאי השחור, סדריק רובינסון, כינה קפיטליזם גזעי (racial capitalism) – שיטה כלכלית שכבר מראשיתה באירופה הפאודלית נשענה על הבחנה

Henry Jones, *Property, Territory, and Colonialism: An International Legal History of Enclosure*, 39 LEGAL STUD. 187 (2019)

BRENNA BHANDAR, COLONIAL LIVES OF PROPERTY: LAW, LAND, AND RACIAL REGIMES OF OWNERSHIP 77–113 (2018)

Cole Harris, *How Did Colonialism Dispossess? Comments from an Edge of Empire*, 94 ANNALS ASS'N AM. GEOGRAPHERS 165–182 (2004); ROBERT NICHOLS, THEFT IS PROPERTY! DISPOSSESSION AND CRITICAL THEORY (2020); Cheryl I. Harris, *Whiteness as Property*, 106 HARVARD L. REV. 1707 (1993), שם.

Caglioti & Brice, לעיל ה"ש 11.

DANIEL IMMERWAHR, על האימפריה האמריקאית החבויה של ראשית המאה העשרים ראו: *How to Hide an Empire A History of the Greater United States* (2019)

היררכית ו"מגזיעה" (racializing) בין קבוצות.³⁴ פרקטיקות ההפקעה שהולידה מלחמת העולם הראשונה היוו חידוש משפטי ומוסדי בכך שהן הסיגו לאחור במידה מסוימת את הזכויות לקניין פרטי של מי שזכו ליהנות ממנה, אך הזכות עצמה לא הייתה אוניברסלית כלל ועיקר. בראייה זו, האופן שבו אימצו את פרקטיקות ההפקעה הללו מדינות חדשות בדרום הגלובלי שזכו לעצמאות מהאימפריה הבריטית, מלמד גם על אימוץ העקרונות הליברליים של הזכות לקניין, על ההיסטוריה הקולוניאלית והגזענית שלהם, במדינות הללו. ואכן, לפחות בחלק מן המקרים, לנישול שמנגנוני עידן ההפקעה אפשרו במדינות החדשות היו השלכות שביניהן לבין דה-קולוניזציה במובנה העמוק, המתייחס לעצמאות פוליטית פורמלית כצעד אחד בדרך לשינויים כלכליים, תרבותיים וחברתיים מהותיים, לא היה דבר.³⁵ במקום זאת, נישול זה המשיך תהליכי הפרדה, דחיקה ויצירת היררכיות שהחלו בחסות האימפריה.

כך היה במקרה הידוע ורחב ההיקף ביותר של יישום התקנות הבריטיות בנושא נכסי אויב בדרום הגלובלי בעידן הפוסט-אימפריאלי במסגרת חלוקת תת-היבשת ההודית ב-1947. במהלך העקירות הכפויות של מוסלמים הודים אל המדינה הפקיסטנית ולא-מוסלמים מפקיסטן אל המדינה ההודית, חוקקו שתי המדינות הצעירות תקנות שהתבססו במישרין על פקודת המסחר עם האויב הבריטית של 1939. שתיהן הקימו מוסדות תאומים של אפוטרופוסים לנכסי מפונים (Custodian of Evacuee Property), שבדומה למוסד האפוטרופוסות לנכסי אויב נועדו תחילה להחזיק בנכסי פליטים כמשמורת עד אשר גלי ההגירה ישככו והרכוש יושב לבעליו.³⁶ אלא שממדי ההגירה, האלימות שליוותה אותה, והעוינות בין שתי המדינות החדשות הביאו במהרה לתחרות ביניהן על היכולת לתפוס כמה שיותר רכוש ולהרחיב ככל שניתן את ההגדרה של מי שנחשבו "מפונים".³⁷

פקיסטן הייתה הראשונה שהקימה, לצד מוסד האפוטרופוס, רשות לשיקום (Rehabilitation Authority) שנועדה להשמיש נכסים בבעלות לא-מוסלמית שברשות האפוטרופוס לצורכי פליטים מוסלמים שהגיעו באותה עת מהודו. תוך זמן קצר, הממשלה ההודית נקטה יוזמה דומה. במשך שנים מספר לאחר מכן, אף הגדילה הממשלה ההודית לעשות והחרימה

CEDRIC J. ROBINSON, BLACK MARXISM: THE MAKING OF THE BLACK RADICAL TRADITION 34 (2021).

35 הספרות על דה-קולוניזציה עשירה ומתרחבת במהירות. לסקירה קצרה של ההיסטוריה של המושג ראו Raymond F. Betts, *Decolonization: A Brief History of the Word*, in BEYOND EMPIRE AND NATION: THE DECOLONIZATION OF AFRICAN AND ASIAN SOCIETIES, 1930s–1970s 23 (Els Bogaerts & Remco Raben eds., 2012).

36 VAZIRA FAZILA-YACOUBALI ZAMINDAR, THE LONG PARTITION AND THE MAKING OF MODERN INDIA, 12 (2007), Kedar; SOUTH ASIA: REFUGEES, BOUNDARIES, HISTORIES 28–29, 59 (2007) Rotem Geva, *The Scramble for Houses: Violence, a Factionalized State*, 105–104 בעמ' *and Informal Economy in Post-Partition Delhi**, 51 MOD. ASIAN STUD. 769 (2017); Rohit De, *Evacuee Property and the Management of Economic Life in Postcolonial India*, in THE POSTCOLONIAL MOMENT IN SOUTH AND SOUTHEAST ASIA 87 (Gyan Prakash, Michael Laffan & Nikhil Menon eds., 2018).

37 ZAMINDAR, שם, בעמ' 69–70.

רכוש של מי שהוגדרו כ"מתכננים להתפנות" (Intending Evacuees).³⁸ תפיסת רכושם של פליטים שנסו מן המדינה האחת נהייתה למכשיר לקליטתם של אלו שהגיעו מן האחרת. בד בבד, רכוש זה שימש לבניית הכלכלות של שתי המדינות ככלכלות "לאומיות", שבהן רק למיעוטים שהוכיחו עצמם "נאמנים" נותר מקום של ממש.³⁹ הקריירה של מוסד האפוטרופוסות ופקודת המסחר עם האויב במסגרת ההדקולוניזציה בדרום אסיה של אחרי 1947 היא זו המביאה אותנו אל הזירה המזרח-תיכונית, נושא החלק הבא. מחקרים מן העשורים האחרונים הראו כי אדריכלי מדיניות ישראל כלפי רכושם של פלסטינים שגורשו או נאלצו לעזוב במהלך מלחמת 1948 ולאחריה – כמו גם כלפי הרכוש של רבים/ות שנותרו או הצליחו לשוב ארצה ונעשו למה שכינו השלטונות "נוכחים נפקדים" – התבססו על המודל הפקיסטני ושכללו אותו.⁴⁰ לצד הצגת התהליכים הללו של התהוות מוסד האפוטרופוס לנכסי נפקדים הישראלי על סמך המחקר הקיים, אציג גם את המדיניות המצרית, העיראקית והירדנית כלפי רכוש יהודי, ובמקרה המצרי – רכוש בריטי וצרפתי.

עידן ההפקעה במזרח התיכון

בדצמבר 1948 נוסד האפוטרופוס הישראלי לנכסי נפקדים, שהתבסס על פקודת המסחר עם האויב ועל מבנה האפוטרופוס לנכסי אויב הבריטיים. כמו קודמו הבריטי, אפשרויותיו של האפוטרופוס להשתמש ברכוש שהופקע היו מוגבלות להחכרתו בלבד. חוק נכסי נפקדים וחוק רשות הפיתוח, שחוקקה הכנסת על בסיס הדגם הפקיסטני במרץ וביוני 1950, בהתאמה, הסירו מגבלה זו.⁴¹

לאפוטרופוס הישראלי לנכסי נפקדים (בדומה לאפוטרופוס לנכסי מפונים בפקיסטן) הותר למכור רכוש לרשות הפיתוח. לזו בתורה (בדומה לרשות השיקום הפקיסטנית) הותר להשתמש ברכוש הפלסטיני לקידום יעדים מדינתיים.⁴² במקרה הישראלי, פירוש הדבר היה בעיקר מכירתן של הקרקעות לקרן הקיימת לישראל (קק"ל). בניגוד למדינה, שהייתה מחויבת לכאורה לנהוג בקרקעות מבלי להפלות את אזרחיה הערבים, קק"ל, כגוף פרטי-למחצה שתפקידו לקדם התיישבות יהודית, הבטיחה כי קרקעות שהאפוטרופוס מכר לה באמצעות

38 Rephael G. Stern, *Uncertain Comparisons: Zionist and Israeli Links to India and Pakistan in the Age of Partition and Decolonization*, 39 *LAW & HIST. REV.* 451, 463–466 (2021); Geva, לעיל ה"ש 36; De, לעיל ה"ש 36.

39 ZAMINDAR, לעיל ה"ש 36, בעמ' 128; Geva, שם.

40 MICHAEL R. FISCHBACH, *RECORDS OF DISPOSSESSION: PALESTINIAN REFUGEE PROPERTY AND THE ARAB-ISRAELI CONFLICT 1–76* (2003); Forman & Kedar, לעיל ה"ש 8; Kedar, לעיל ה"ש 12, בעמ' 102–108. רפאל שטרן הראה כי תהליך הלמידה אף היה ר-כיווני, כאשר מומחים ומחוקקים פקיסטנים והודים למדו מן הדגמים הישראליים של האפוטרופוס לנכסי נפקדים ורשות הפיתוח. ראו Stern, לעיל ה"ש 38, בעמ' 451, 473–478.

41 FISCHBACH, שם; Stern, שם.

42 Stern, שם, בעמ' 472–473; Forman & Kedar, לעיל ה"ש 8, בעמ' 816–819.

רשות הפיתוח ותוכרנה ליהודים בלבד.⁴³ כך, בישראל כמו בהודו ובפקיסטן, הפכו מוסדות עידן ההפקעה לכלים שנועדו לקבע את תוצאותיה של עקירה כפויה ומילאו תפקיד מרכזי בעיצוב מחדש של המבנים החברתיים, התרבותיים והכלכליים במדינת הלאום החדשה.

כמו בהודו ופקיסטן, גם בחקיקה הישראלית הוחלפה ההגדרה הבריטית המקורית של "נכסי אויב". את ה"נפקדים" הפלסטינים בישראל, כמו את ה"מפונים" בפקיסטן ובהודו, לא היה ניתן להגדיר בפשטות כנתיני מדינות אויב. רפאל שטרן מצביע על כך שההגדרה הישראלית הייתה אף נרחבת ממקבילתה הפקיסטנית. בפקיסטן, כדי להיות מוגדר כ"מפונה", היה על האדם להיעדר מפקיסטן כתוצאה ישירה מה"הפרעות" (disturbances) בעקבות חלוקת תת-היבשת ההודית. לעומת זאת, בישראל כל בעלי/ות האזרחות הפלסטינית המנדטורית שלא שהו בכתיים בין ה-29 בנובמבר 1947 ל-19 במאי 1948, או שעזבו לפני ה-1 בספטמבר אל שטחים שמחוץ לפלסטין או כאלה שהיו בשליטת כוחות שהתנגדו להקמת המדינה היהודית, נחשבו "נפקדים". החוק הישראלי, בניגוד למקבילו הפקיסטני, חל לא רק על נדל"ן, אלא גם על מיטלטלין וכסף.⁴⁴

מדינת ישראל לא הייתה המדינה היחידה במרחב המזרח-התיכוני שפנתה למודל של הפקעת רכוש ואפוטרופסות במחצית המאה במסגרת עקירות כפויות. פחות או יותר במקביל למהלכים הישראליים, ומתוך זיקה ישירה למלחמת 1948, נחקקו חוקים והוקמו מוסדות דומים במצרים, בעיראק ובירדן.⁴⁵

שבועות מספר לאחר שהכריזה על משטר צבאי ב-13 במאי 1948 במסגרת כניסתה למלחמת 1948, פרסמה ממשלת מצרים החלטה המפקיעה את נכסי מי שהוגדרו כעצירים מדיניים או שנמצאו תחת מעקב. הפקעה זו הורחבה ביולי באותה שנה לכל מי שנמצאו בפלסטין באותה עת שלא בשירות המדינה המצרית. אך היא הייתה קצרת מועד. ההפקעה בוטלה במהלך 1949, ומרבית הרכוש שנתפס הושב לבעליו.⁴⁶ המופע השני של פקודת ההפקעה המצרית, שחודשה בתגובה למתקפה הישראלית-צרפתית-בריטית ב-1956 בעקבות הכרזתו של נשיא מצרים, גמאל עבד אל-נאצר, על הלאמת תעלת סואץ, היה משמעותי הרבה יותר.⁴⁷ עתה הופקעו, ומאוחר יותר גם הולאמו, נכסיהם של אזרחי צרפת ובריטניה.

43 Forman & Kedar, שם, בעמ' 816-826. רשות הפיתוח הוקמה כדי לייצר מנגנון חוקי למכירת קרקעות שתפס האפוטרופוס, לאחר שהמכירה הראשונה של קרקעות אלה לקק"ל, במסגרת עסקת "המיליון הראשון" בדצמבר 1948, נעשתה בניגוד לחוק.

44 Stern, לעיל ה"ש 38, בעמ' 471-472. לדיון בהפקעת מיטלטלין ועדויות על מאבקם של פלסטינים/ות לקבל בחזרה רכוש כזה מידי המדינה, ראו ליאורה בילסקי וליאת קוזמא "לקראת היסטוריה משולבת של ביוה" משפט, חברה ותרבות ז': משפט והמפנה החומרי 319 (ליאורה בילסקי וענת רוזנברג עורכות 2024).

45 MICHAEL R. FISCHBACH, JEWISH PROPERTY CLAIMS AGAINST ARAB COUNTRIES 39-47, 52-78, 81-87 (2008); Michael Kagan, *Destructive Ambiguity: Enemy Nationals and the Legal Enabling of Ethnic Conflict in the Middle East*, 38 COLUM. HUM. RTS. L. REV. 263, 290-307 (2007).

46 JOEL BEININ, THE DISPERSION OF EGYPTIAN JEWRY: CULTURE, POLITICS, AND THE FORMATION OF A MODERN DIASPORA 67-70 (1998), שם, בעמ' 40-42.

47 FISCHBACH, שם, בעמ' 43-47.

בהמשך גירשו השלטונות המצריים את נתיני המדינות הללו וכן תושבים נטולי אזרחות. מהלכים אלה הביאו בסופו של דבר לעזיבה המונית של מי שכונו המתמצרון, קהילות מהגרים ותיקות ש"התמצרו" במרוצת המאות התשע עשרה והעשרים.⁴⁸

הדוגמה המזרח־תיכונית הידועה והנרחבת ביותר של הפקעת רכוש במסגרת עקירה כפויה בשנים אלו, מלבד זו הפלסטינית, היא זו של יהודי עיראק. כבר במהלך מלחמת 1948 הטילה ממשלת עיראק קנסות כבדים על יהודים שהיו להם קשרים עם פלסטין המנדטורית והגבילה הגירה ופעילות כלכלית יהודית כתואנה של מאבק בכריחת הון.⁴⁹ אך תהליך הפקעת רכושם של מרבית יהודי עיראק החל בעקבות החלטת ממשלת עיראק להתיר הגירת יהודים במרץ 1950. יהודים שביקשו להגר נאלצו להירשם לצורך כך ולוותר על אזרחותם העיראקית. במרץ 1951 הקפיאה הממשלה את רכושם של כל מי שנרשמו להגירה וויתרו על אזרחותם אך טרם עזבו את המדינה, והקימה את מוסד האפוטרופוס הכללי שנועד לטפל בנכסי מי שאזרחותם נלקחה.⁵⁰ זוות אחת של סוגיית הרכוש של יהודי עיראק לא זכתה לתשומת לב רבה, אך מצביעה על הקשר שבין מהלכי ההפקעה ומוסדות האפוטרופוסות של המדינות המזרח־תיכוניות השונות. ערב חקיקת חוק הוויתור על האזרחות ב־1950 התכוון השגריר הבריטי דאז, סר הנרי בי. מאק (Henry B. Mack), להציע לראש הממשלה העיראקי, תאופיק אל־סויד, ללמוד כיצד נהגה ישראל ברכוש הפלסטיני שנותר מאחור ב־1948 בטרם יקדם חקיקה משל עצמו. ההיסטוריון מייקל פישבאך מצא עדות לכונתו זו של מאק במכתב שבו ציין השגריר שהפגישה בינו לבין אל־סויד בנושא התבטלה. ההיסטוריון עבאס שבלאק, מצידו, כלל בספרו על יהדות עיראק מכתב של איש השגרירות הבריטית בכגדאד דאז, המפרי טרווליאן (Trevelyan), מאותו זמן, ובו סיפור דומה. לפי מכתב זה, גם טרווליאן היה אמור להיפגש עם אל־סויד ערב החקיקה. כמו מאק, גם הוא תכנן להציע לאל־סויד ללמוד את הצעדים שנקטה ישראל כלפי הרכוש הפלסטיני ב־1948. אך גם פגישתם של טרווליאן ואל־סויד התבטלה. עם זאת, קשה להאמין שאל־סויד או יורשו, נורי אל־סעיד, שתחתיו קודמו מהלכי ההקפאה וההפקעה, נדרשו לתיווך בריטי כדי להיחשף לצעדים הישראליים.⁵¹

ככל שהעקירות הכפויות הללו, ובראשן זו של יהודי עיראק, נקשרו בסכסוך היהודי־ערבי, נטה המחקר ההיסטורי, כולל זה הביקורתי, לבחון אותן בעיקר ביחס למה שיהודה שנהב־שהרכני כינה "החשבון הלאומי".⁵² הצבת סוגיות הרכוש הפלסטיני והמזרחי כנגזרות של עקירה כפויה בתוך ההקשרים הרחבים יותר שהצגתי עד כה – המורשת האימפריאלית של עידן ההפקעה, קולוניאליזם ודה־קולוניזציה, והכלכלה הפוליטית של עקירות כפויות וטיהור אתני – מציעה חלופה לגישה זו. במקום משוואה מופשטת ופשטנית, ההקשרים הללו מלמדים על ההיסטוריה החומרית של מרחבים, של התקשרויות אנושיות וקהילתיות ושל גדיעתן. כך ניתן למקם מחקרים על אודות ההיסטוריה, האובדן וההמשכיות של כל

48 שם; Beinin, לעיל ה"ש 46, בעמ' 86-89.

49 Fischbach, לעיל ה"ש 45, בעמ' 53-55.

50 Shenhav, לעיל ה"ש 7, בעמ' 616-618; Fischbach, שם, בעמ' 55-64.

51 Fischbach, שם, בעמ' 118; Abbas Shibliak, *Iraqi Jews: A History of Mass Exodus* 118, 57 (2005) 182-185.

52 Shenhav, לעיל ה"ש 7; Fischbach, לעיל ה"ש 45, בעמ' 99-172. להסבר על אודות גישת החשבונאות הלאומית ראו לעיל ה"ש 7.

אותן קהילות שהיו קורבנות העקירות הכפויות של מחצית המאה העשרים במזרח התיכון בהקשר ההיסטורי הגלובלי והאזורי שבהן התרחשו. ההתעקשות על ההקשר ההיסטורי הרחב יותר גם מראה כיצד המקרה של ישראל/פלסטין שונה מהותית ממקביליו המזרח-תיכוניים, שוני הנובע, לטענתי, מהתהליך ההיסטורי של הנכבה המתמשכת, העומד במוקד החלק הבא של המאמר.

הצבת מוסד האפוטרופוס לנכסי אויב של ירדן לצד זה הישראלי ממחיש זאת בצורה הטובה ביותר. בהיעדר קהילה יהודית היסטורית, ובעקבות כיבוש הגדה המערבית ומזרח ירושלים על ידי ישראל במלחמת 1967, נותרה ירדן במידה רבה מחוץ למשוואות החשבונאות הלאומית. אך האפוטרופוס לנכסי אויב הירדני, יותר מזה של כל מדינה מזרח-תיכונית אחרת, גם מילא תפקיד פעיל בהתמודדות עם השלכות הנכבה הפלסטינית.

ממשלת ירדן הקימה את האפוטרופוס לנכסי אויב בינואר 1949, חודש לאחר מקבילו הישראלי, במטרה לנהל את רכושם של נתינים ישראלים בעבר הירדן המזרחי ובשטחי הגדה המערבית וירושלים שכבשה ירדן במהלך המלחמה. כמו האפוטרופוס לנכסי נפקדים בישראל, גם האפוטרופוס הירדני נשען על פקודת המסחר עם האויב הבריטית משנת 1939, ששלטונות המנדט החילו בעבר הירדן עם פרוץ מלחמת העולם השנייה.⁵³ הרכוש שהאפוטרופוס הירדני תפס בשנים שלאחר מלחמת 1948 כלל שטחים תעשייתיים בבעלות חברת החשמל של פנחס רוטנברג וחברת פוטאש ים המלח של משה נובומייסקי, קרקעות שרכשו קק"ל וגופים ציוניים אחרים, את שטחי תשעה יישובים יהודיים באזור הערבה, ירושלים וגוש עציון, וכן רכוש בבעלות יהודית פרטית וציבורית במזרח ירושלים ובחברון.⁵⁴ בירדן, בניגוד לישראל, לא הקימו השלטונות גוף דמוי רשות הפיתוח, שתפקידה היה לשמש צינור להעברת הבעלות על הקרקעות והנכסים מן האפוטרופוס ולהקל על המדינה להשתמש בהם לצרכיה.⁵⁵ האפוטרופוס הירדני לנכסי אויב החזיק במרבית הנכסים שתפס, רובם ככולם נדל"ן, זמן קצר בלבד. במהלך התקופה שבין 1948-1967 שימש חלק מנכסים אלה את ממשלת ירדן לשיכון פליטים פלסטינים והמוסדות ששירתו את אוכלוסיית הפליטים. נכסים אחרים, למשל במזרח ירושלים ובחברון, הוחרבו.⁵⁶ אחרי מלחמת 1967 העבירה מדינת ישראל קרקעות ורכוש שניהל האפוטרופוס הירדני בגדה המערבית לשליטה צבאית ישראלית. נכסים שניהל האפוטרופוס הירדני במזרח ירושלים העבירה מדינת ישראל לאפוטרופוס הכללי במטרה לשחררם, בסופו של דבר, לבעליהם המקוריים.⁵⁷

53 FISC HBACH, שם, בעמ' 84.

54 שם, בעמ' 82-84.

55 שם, בעמ' 81-87; איל זמיר ואיל בנבנשתי "אדמות-היהודים" ביהודה, שומרון, חבל עזה ומזרח ירושלים (1993).

56 FISC HBACH, לעיל ה"ש 45, בעמ' 84-87.

57 זוהי כמובן הפשטה ניכרת של מצב משפטי סבוך שקצרה היריעה מלפרטו במסגרת מאמר זה. ראו רונית לוין-שנור דיני רישום מקרקעין: הרישום, ההסדר ותוצאותיהם בישראל ובגדה המערבית (2012); רונית לוין-שנור "הפרטה, הפרדה והפליה – זניחת תהליכים של הסדר הזכויות במקרקעין במזרח ירושלים" עיוני משפט לד' 183 (2011) (להלן: לוין-שנור, "הפרטה, הפרדה והפליה"); זמיר ובנבנשתי, לעיל ה"ש 55, 87-98, 131-184; FISC HBACH, לעיל ה"ש 45, בעמ' 207-212.

שני מוסדות האפוטרופסות, הישראלי והירדני, היו, אם כן, תאומים בלתי זהים שבאו לעולם במטרה לנהל רכוש שהמדינות תפסו באותה מלחמה, בעוד שגלגוליו של עידן ההפקעה בעיראק ובמצרים לבשו אופי מוסדי שונה והחלו לפעול מעט מאוחר יותר. כפי שציינתי בראשית המאמר, השלב המתבקש הבא במחקר על אודות עידן ההפקעה במזרח התיכון הוא בחינת השלכותיו ובאילו תהליכים היסטוריים מקומיים ואזוריים נטל חלק. לצורך זה נדרש מחקר סינטי וראשוני גם יחד. מחקרים על אודות תפקיד רכושן של קהילות מייעוטים שאולצו לעקור או הושמדו באופן פיזי בכיסוס או בשינוי המבנים הכלכליים, החברתיים והפוליטיים של מדינות במזרח ומרכז אירופה במאה העשרים, דוגמת אלה שהוזכרו לעיל, מהווים דגם למחקר שכזה.⁵⁸ מקרים נוספים, קרובים יותר גאוגרפית ו/או נסיבתית, דוגמת שימוש הרפובליקה הטורקית הצעירה ברכוש ה"נטוש" של המיעוט הארמני והיווני ומיעוטים אחרים וזה של רכוש ה"מפונים" בהודו ובפקיסטן אחרי 1947, רלוונטיים אף יותר.⁵⁹ נקודת הפתיחה של מחקר רחב שכזה תהיה בהכרח שונה ממדינה למדינה, לא רק בשל התנאים השונים לקיום מחקר ראשוני בכל אחת מהן, אלא גם בהתאם לאופן שבו עסקה הספרות בכל מקרה עד כה. כך, למשל, היסטוריונים כלכליים וכלכלנים מספקים תמונה עשירה יחסית ופרשנויות נבדלות לתפקיד ההפקעות של שנת 1956 בהתפתחות הכלכלה והמדיניות הכלכלית במצרים תחת גמאל נאצר בין 1952–1970. לדידם, הנכסים הצרפתיים והבריטיים החשובים ביותר בהפקעות אלה היו חברות בערבון מוגבל: לצד חברת תעלת סואץ, שהלאמתה הייתה התואנה למתקפה המשולבת של בריטניה, צרפת וישראל על מצרים, הפקעת בנקים וחברות ביטוח שהיו בבעלות בריטית וצרפתית הקנתה לממשלה המצרית שליטה על יותר ממחצית המגזר הבנקאי וכשני שלישי ממגזר הביטוח במדינה. חברות תעשייתיות גדולות בבעלות בריטית וצרפתית שהממשלה הפקיעה, דוגמת חברת הטבק המזרחית (Eastern Tobacco Company), חברת המלט המצרית (Egyptian Portland Cement) וחברות כימיקלים והנדסה היוו את הבסיס למגזר הציבורי המצרי הצומח תחת נאצר.⁶⁰ באשר לרכוש שהופקע מיהודי עיראק, ישנם אומדנים שונים של ערכו הכולל כמו גם של ההון שיהודים הצליחו להוציא אל מחוץ לגבולות עיראק בטרם הוקפא רכושם והופקע.⁶¹ הדגש במרבית המחקר הקיים הוא על התפקיד החשוב שמילאו יהודים בענפי הכלכלה, המסחר והפקידות בעיראק, החששות הכבדים בנוגע להשלכות הגירתם על כלכלת המדינה,

58 לעיל ה"ש 9.

59 BHANDAR, לעיל ה"ש 30; לעיל ה"ש 36.

60 MOURAD MAGDI WAHBA, THE ROLE OF THE STATE IN THE EGYPTIAN ECONOMY: 1945–1981 56–58 (1994); JOHN WATERBURY, THE EGYPT OF NASSER AND SADAT: THE POLITICAL ECONOMY OF TWO REGIMES 68–69 (1983); ROBERT MABRO, THE EGYPTIAN ECONOMY, 1952–1972 126–127 (1974); PATRICK O'BRIEN, THE REVOLUTION IN EGYPT'S ECONOMIC SYSTEM FROM PRIVATE ENTERPRISE TO SOCIALISM 1952–1965 90–91 (1966)

61 ORIT BASHKIN, NEW BABYLONIANS: A HISTORY OF JEWS; בעמ' 45, לעיל ה"ש 45, FISCHBACH 192 (2012); MOSHE GAT, THE JEWISH EXODUS FROM IRAQ, 1948–1951 149 (1997)

החללים המקצועיים והמוסדיים שהותירו ומי שמילאו את מקומם.⁶² במקרה הירדני, כפי שהוזכר לעיל, החזיק האפוטרופוס במרבית הנכסים בבעלות אזרחים ישראלים שתפס זמן קצר בלבד. אך במהלך תקופה זו, כפי שנראה גם בחלק הבא, נטלו הנכסים האלה חלק באחד האתגרים המרכזיים שמולם ניצבה הממלכה – קליטתם של מאות אלפי פליטים פלסטינים. כל אחד מן המקרים מציע שורה של תהליכים שניתן לבחון כיצד השפיעו על מעשה ההפקעה והושפעו ממנו. חלקן האחרון של מאמר זה פונה להציע ולהצביע על הפוטנציאל הגלום בבחינת תהליך מרכזי אחד שכזה בהקשר של ישראל/פלסטין: הנכבה המתמשכת.

עידן ההפקעה והנכבה המתמשכת

הנכבה המתמשכת (אל־נכבה אל־מסתמדה) היא תהליך היסטורי שרק בעשורים האחרונים זכה להכרה ולשם.⁶³ ביסוד הכרה זו, שהתגבשה תחילה בציבוריות הפלסטינית אך אומצה בהדרגה במחקר, ההבנה כי הנכבה הפלסטינית – על הנישול, הגירוש וההרס החברתי, התרבותי והכלכלי שלה – לא הייתה אירוע תחום בזמן שראשיתו וסופו במלחמת 1948, בהקמת מדינת ישראל ובלידת בעיית הפליטים הפלסטינית. את הנכבה, לפי גישה זו, יש להבין כתהליך שבמסגרתו הפך מפעל ההתיישבות הציוני וממשיך להפוך באופנים שונים את הקיום הפלסטיני בארץ לבלתי אפשרי. הגירושים, ההרג והפליטות כתוצאה ממלחמת 1948 הם אך חלק מתהליך זה, הגם שאולי היוו את שיאו.⁶⁴ לצידם, יש להבין כחלק מהנכבה המתמשכת את נישולם בראשית המאה העשרים של פלאחים פלסטינים מהאדמות שמהן חיו, לאחר שארגונים ואישים ציוניים רכשו אדמות מבעלי קרקעות גדולים שרכבים מהם חיו מחוץ לגבולות פלסטין;⁶⁵ את גירושם של תושבי/ות מזרח ירושלים, מסאפר יטא, ויישובים בדואיים בנגב במאה העשרים ואחת;⁶⁶ את הרס והגבלת התפתחות הכלכלה הפלסטינית

62 Reeva Spector Simon, *Iraqi Jews in the Twentieth Century*; שם, בעמ' 61; FISHBACH, שם, בעמ' 51, 115–121. *An Essay about Emancipation*, 22 J. MOD. JEWISH STUD. 94–97 (2023); SHIBLAK, "ש" 51, בעמ' 115–121.

63 את ראשית השימוש הפומבי במונח "נכבה מתמשכת" יש לייחס כנראה לאשת הציבור והאקדמאית הפלסטינית חנאן עשראווי. ראו Shir Alon, *No One to See Here: Genres of Neutralization and the Ongoing Nakba*, 27 ARAB STUD. J. 91, 95–96 (2019); *Ending the Ongoing Nakba, a Real Alternative to Oslo*, 11 AL-MAJAL 3 (2001); Hanan Ashrawi, *Racism, Racial Discrimination, Xenophobia, and Related Intolerances*, 41 Islamic Stud. 97 (2002).

64 אליאס ח'ורי "אל־נכבה אל־מסתמדה" מג'לת אל־דראסאת אל־פלסטיניה 7, 89 (2012); Elias; (2012) 7, 89. Khoury, *Rethinking the Nakba*, 38 CRITICAL INQUIRY 250 (2012).

65 AIDA ASIM ESSAID, ZIONISM AND LAND TENURE IN MANDATE PALESTINE (2014); GERSON SHAFIR, LAND, LABOR, AND THE ORIGINS OF THE ISRAELI-PALESTINIAN CONFLICT 1882–1914 (1996); Mahmoud Yazbak, *From Poverty to Revolt: Economic Factors in the Outbreak of the 1936 Rebellion in Palestine*, 36(3) MIDDLE EASTERN STUD. 93 (2000).

66 Emily McKee, *Dwelling in Conflict: Negev Landscapes and the Boundaries of Belonging* (2016); Mansour Nasasra, *The Naqab Bedouins: A Century of Politics and Resistance* (2017); Elya L. Milner & Haim Yacobi, *Spaces of Sovereignty: A Tale of an*

בתוך ישראל אחרי 1948, וברצועת עזה והגדה המערבית מאז 1967, ובתוך כך את הפיכתם של כלל הפלסטינים/ות בארץ לתלויים באופן עמוק בכלכלה הישראלית, ועוד.⁶⁷ מיותר לציין שגם נישול הקרקעות והרכוש אדיר הממדים בשנים שלאחר 1948, שהאפוטרופוס לנכסי נפקדים נטל בו תפקיד מרכזי, מהווה גם הוא חלק מהנכבה המתמשכת.

הגם שלא כל היבטיה של הנכבה המתמשכת הם תוצר מכוון של פעולות הקשורות במפעל ההתיישבות הציוני על סוכניו השונים, מפעל ההתיישבות, ככזה, הוא הכוח המניע מאחוריה. במילים אחרות, הנכבה המתמשכת היא התוצאה ההיסטורית של המבנה הקולוניאלי שהציונות יצרה, ראשית כתנועה התיישבותית המבקשת לשרת קודם כול את האינטרסים של קבוצת מתיישבים מובחנת (ומיעוט ילידי יהודי הכולל את מה שמכונה היישוב הישן ויהודים מזרח-תיכוניים שהגיעו ארצה לפני 1948, שנתפס כחלק מקבוצות המתיישבים גם אם לעיתים

Unrecognized Palestinian Village in Israel, 17(1) *Planning Theory* 117 (2018); Orna Ben-Naftali & Eitan Diamond, *No Place for Palestinians: The Israeli High Court of Justice Fades Out of the Global Community of Courts – The Farcical Tragedy of the 2022 Judgment on Masafer Yatta*, 41(1) *B.U. Int'l L.J.* 47 (2023)

67 ראו Moshe Semyonov & Noah Lewin-Epstein, *Hewers of Wood and Drawers of Water: Noncitizen Arabs in the Israeli Labor Market* (1987); Raja Khalidi, *The Arab Economy in Israel: The Dynamics of a Region's Development* (1988); Sara Roy, *The Gaza Strip: The Political Economy of De-Development* (2016); Noah Lewin-Epstein & Moshe Semyonov, *The Arab Minority in Israel's Economy: Patterns of Ethnic Inequality* (1993). הגם שהניתוח מבעד למנסרת הנכבה המתמשכת מצביע על הקשר ההדוק בין ההיסטוריה של הפלסטינים/ות שנותרו בתוך שטחי ישראל והפכו לאזרחים לבין זו של הפלסטינים/ות אשר נעשו לפליטים מחוץ לגבולות המדינה ב-1948 או חיו תחת כיבוש צבאי ישראלי מאז 1967, אין להסיק מכך שהיסטוריות אלה היו אחידות או סטטיות. ריבוד ומגוון משמעותיים התקיימו בתוך החברה הפלסטינית גם לפני 1948, לא כל שכן לאחר שהקמת מדינת ישראל כפתה על קבוצות פלסטיניות שונות נתיבים שונים בתכלית. המחקרים המאוזכרים כאן ממחישים זאת. בתוך כך, בולט האופן שבו אפשרה לעיתים המדיניות הישראלית השתלבות מסוימת של פלסטינים/ות בעלי אזרחות ישראלית בכלכלה ובחברה. תהליכי השתלבות כאלה היו לעיתים תוצאה של מדיניות מכוונת ובמקרים אחרים היו פרי היכולת של פלסטינים/ות בישראל לשפר את מעמדם החומרי והחברתי למרות המדיניות הישראלית. ראו Aziz Haidar & Eyal Bar-Haim, *Marginalized Yet Flourishing: The Remarkable Growth of the Palestinian, Middle Class in Israel* 53(4) *THE AM. SOCIO.* 532 (2022); Ofra Bloch, *Hierarchical Inclusion: The Untold History of Israel's Affirmative Action for Arab Citizens (1948–1968)* 39(1) *LAW & HIST. REV.* 29 (2021); Arnon Degani, *On the Frontier of Integration: The Histadrut and the Palestinian Arab Citizens of Israel* 56(3) *MIDDLE EASTERN STUD.* 412 (2020); Nimrod Ben Zeev, "We Built This Country": *Palestinian Citizens in Israel's Construction Industry, 1948–1973* 84 *JERUSALEM. Q.* 10 (2020); SHERENE SEIKALY, *MEN OF CAPITAL: SCARCITY AND ECONOMY IN MANDATE PALESTINE* (2016).

באופן מוגבל), וביתר שאת כאידאולוגיה המדינתית של מדינת ישראל מאז 1948. היא סך תוצאותיהם של ניסיונות הדחיקה מטה, אל השוליים, והחוצה של הפלסטינים/ות כילידים.⁶⁸ ההיסטוריה של עקירה כפויה אדירת ממדים, של יצירת תלות כלכלית הרדית בלתי שוויונית פלסטינית-ישראלית והישענותה של מדינת ישראל על משאבים קרקעיים שנגזלו מן הפלסטינים ועל המוסדות החוקיים שאפשרו את הגזל הזה, העניקו לנכבה המתמשכת מאפיינים של לולאת היזון חוזר. להפקעה ונישול קרקעות ורכוש, גם באמצעות האפוטרופוס לנכסי נפקדים, כפי שנראה להלן, הייתה תרומה ניכרת ליצירת התנאים לכך.

בענפים, מקצועות ומרחבים שבהם היו הפלסטינים כוח העבודה העיקרי לפני 1948 נבנתה מחדש תלותו של המשק הישראלי בכוח עבודה פלסטיני בענפים מסוימים מחדש בהדרגה מתחילת שנות השישים, אחרי ניסיונות המדינה להחליף את הפלסטינים שהנכבה אילצה לעזוב באמצעות השמתם של מהגרים מזרחים.⁶⁹ לעומת זאת, תלות המדינה ברכוש ובקרקעות הפלסטיניים בשנותיה הראשונות הייתה מיידית. כבר בשנת 1955 אבחן החוקר פורץ הדרך, דון פרץ, את "הרכוש הנטוש" הפלסטיני (כלומר נכסי הנפקדים) כ"אחת התרומות

68 על ניתוח הציונות ומדינת ישראל כבעלות מאפיינים קולוניאליים ניטש ויכוח ארוך בספרות המחקר. ראו למשל את המאמרים בקבצים הערוכים: התיישבות והתנגדות בישראל/פלסטיין: סוגיות נבחרות ואירועים היסטוריים במבט ארוך טווח (לב גרינברג ודניאל דה מלאך עורכים 2023); יעקב (קובי) מצר כלכלה קרקע ולאומיות: סוגיות בהיסטוריה כלכלית ובכלכלה פוליטית בשנות המנדט ובמדינת ישראל 57-90 (2023); COLONIALISM AND THE JEWS; (Ethan B. Katz, Lisa Moses Leff, and Maud S. Mandel eds., 2017) 273-340, וכך את הניתוח הקלאסי של גרשון שפיר "קרקע, עבודה ואוכלוסיה בקולוניזציה הציונית: היבטים כלליים וייחודיים" החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים 104 (אורי רם עורך 1993). בתוך מסגרת הניתוח הקולוניאלית, מחקרים מהשנים האחרונות סוקרים את עליית מסגרת הניתוח של הקולוניאליזם ההתיישבותי בשיח המחקרי הישראלי, את השיח המחקרי הפלסטיני שקדם לו ומציעים ביקורות חשובות על הנחות היסוד של מסגרת הניתוח: Areej Sabbagh-Khoury, *Tracing Settler Colonialism: A Genealogy of a Paradigm in the Sociology of Knowledge Production in Israel*, 50(1) POLITICS & Soc'y 44 (2022); Sai Englert, *Settlers, Workers, and the Logic of Accumulation by Dispossession*, 52(6) ANTIPODE 1647 (2020); HAGAR KOTEF, *THE COLONIZING SELF: OR, HOME AND HOMELESSNESS IN ISRAEL/PALESTINE* (2020); Rana Barakat, *Writing/Righting Palestine Studies: Settler Colonialism, Indigenous Sovereignty and Resisting the Ghost(s) of History*, 8(3) SETTLER COLONIAL STUD. 349 (2018).

69 ראו למשל את המקרים של תעשיית הבשר, ענף האבן וענף הבניין: Efrat Gilad, *Meat in the Heat: A History of Tel Aviv under the British Mandate for Palestine (1920-1940s)* (2021) (Ph.D. dissertation, Graduate Institute of International and Development Studies, Geneva) (On file with Kathryn and Shelby Cullom Davis Library, Geneva Graduate Institute, online repository); Nimrod Ben Zeev, *Foundations of Inequality: Construction, Political Economy, Race, and the Body in Palestine/Israel, 1918-1973* (2020) (Ph.D. dissertation, University of Pennsylvania) (ProQuest)

המשמעותיות ביותר להפיכתה של ישראל למדינה בת קיימא.⁷⁰ פרץ ציין כי באותה שנה מעל שליש מתושבי ישראל היהודים התגוררו על אדמות שהיו בבעלות פלסטינית עד 1948. גם ענפים כלכליים חשובים שנענו על אדמות ורכוש פלסטיניים. יותר משני שלישי מהאדמות החקלאיות בשטחי המדינה החדשה היו אדמות פלסטיניות "נטושות". קרוב למחצית מתוצרת ההדרים, שהיוותה את עיקר הייצוא הישראלי באותן שנים, הגיעה מפרדסים שהיו בבעלות פלסטינית לפני 1948, שליש מתוצרת האבן הופקה ממחצבות בשטחי נכסי נפקדים, ועוד.⁷¹ לפי פרץ, התלות הכלכלית ברכוש הפלסטיני פחתה בהדרגה ככל שתוצרת האוכלוסייה הישראלית גברה.⁷² גם אם קביעה זו נכונה, קרקעות פלסטיניים מילאו תפקיד מכריע בהתבססותה המרחבית של המדינה. יתר על כן, גם שנים לאחר שכתב פרץ את מחקריו, הפקעת קרקעות פלסטיניים באמצעים חוקיים ובלתי חוקיים נותרה משמעותית ליצירת המרחב הישראלי-יהודי במסגרת מה שמכונה "ייהוד המרחב". כך, בהקמתם וצמיחתם של יישובים דוגמת נצרת עלית משנות החמישים, כרמיאל משנות השישים, יישובי משגב מסוף שנות השבעים, וכמובן של ההתנחלויות במזרח ירושלים, בגדה המערבית וברצועת עזה אחרי 1967.⁷³

להשפעת הנכבה המתמשכת על המרחב בישראל/פלסטין ולתלותה של המדינה ומוסדותיה ברכוש שגזלו במסגרתה היה גם היבט מעמדי ואתני/גזעי מובהק. מוסדות המדינה ומוסדות ציוניים דוגמת הסוכנות היהודית ניתבו אוכלוסיות מוחלשות להתיישב בשכונות ובכפרים הפלסטיניים שנותרו על תילם אחרי 1948. במרבית המקרים מדובר היה בעיקר ביהודים

- Don Peretz, *Israel and the Arab Refugees 231* (Ph.D. dissertation, Columbia University) 70
 DON. (1955), מצוטט אצל: SAMI HADAWI, *LAND OWNERSHIP IN PALESTINE* 31 (1957). ראו גם.
- PERETZ, *ISRAEL AND THE PALESTINE ARABS* (1958)
 HADAWI, שם, בעמ' 31-32; PERETZ, שם, בעמ' 143-146. 71
- PERETZ, שם. מרבית המחקר על ההיסטוריה הכלכלית של ישראל נוטה לקבל עמדה זו של פרץ 72
 על אודות חשיבותם של גורמים אחרים מלבד הקרקעות בהתפתחותה הכלכלית של ישראל
 לאחר שנותיה הראשונות. ראו למשל JOSEPH ZEIRA, *THE ISRAELI ECONOMY: A STORY OF SUCCESS AND COSTS* (2021). עם זאת, ישנם חוקרים הגורסים כי לרכוש ולמשאבים הפלסטיניים
 שנתפסו לאחר 1948 המשך להיות תפקיד חשוב בהתבססותה הכלכלית של המדינה. ראו:
 מתן קמינר "לקראת אקולוגיה פוליטית של הצינונות במרחב הכפרי" תיאוריה וביקורת 57,
 JONATHAN NITZAN & SHIMON BICHLER, *THE GLOBAL POLITICAL ECONOMY OF ISRAEL: FROM WAR PROFITS TO PEACE DIVIDENDS* 96-97 (2002); MICHAEL SHALEV, *LABOUR AND THE POLITICAL ECONOMY IN ISRAEL* 252-253, 292 (1992) 71
- Areej Sabbagh-Khoury, *Citizenship as Accumulation by Dispossession: The Paradox of Settler Colonial Citizenship*, 40(2) *SOCIO. THEORY* 151 (2022); OREN YIFTACHEL, *ETHNOCRACY: LAND AND IDENTITY POLITICS IN ISRAEL/PALESTINE* (2006); Ghazi Falah, *Israeli "Judaization" Policy in Galilee*, 20(4) *J. PALESTINE STUD.* 69 (1991) 73
 SABRI JIRYIS, *THE ARABS IN ISRAEL* 102-136 (1976). על מפעל ההתנחלויות ראו
 JOYCE DALSHIEIM, *UNSETTLING GAZA: SECULAR LIBERALISM, RADICAL RELIGION, AND THE ISRAELI SETTLEMENT PROJECT* (2011); Ariel Handel, Marco Allegra, and Erez Maggor, *THE ISRAELI SETTLEMENTS: PAST, PRESENT, AND FUTURE*, in *ROUTLEDGE COMPANION TO THE ISRAELI-PALESTINIAN CONFLICT* 218 (Asaf Siniver ed., 2022)

מזרחים. עם זאת, בערים הפלסטיניות, כאלה שהיו "מעורבות" לפני הנכבה, דוגמת חיפה ויפו, וכאלה שנעשו ל"מעורבות" בעקבותיה, יישבו הרשויות הישראליות גם עקורים פנימיים פלסטיניים בעלי אזרחות ישראלית.⁷⁴ בנוסף, עמידר, החברה הממשלתית לדיוור ציבורי שחלק מרכזי בתפקידה היה הבטחת דיוור למעוטי יכולת, הייתה אחת הנהגות העיקריות מרכוש האפורטופוס לנכסי נפקדים.⁷⁵

עד כאן, נראה כי האפורטופוס לנכסי נפקדים היה מנגנון אחד מני רבים שעשו את הנכבה למתמשכת. אך חשיבות היות האפורטופוס חלק ממארג אזורי ועולמי של מנגנונים דומים נותרת מופשטת מעט. כפי שכבר ציינתי, כדי לבחון היבטים אלה דרוש מחקר רחב שיבחן את השפעתם של מוסדות האפורטופוס השונים על המרחב במזרח התיכון. דוגמה אחת, חריגה מבחינות מסוימות, אך כזו המדגימה את האפשרויות הטמונות במחקר שכזה, היא שכונת שיח' ג'ראח במזרח ירושלים.

כמו מרחבים אחרים במזרח העיר, שיח' ג'ראח היא דוגמה לאופן שבו עיצב המפגש בין הנכבה המתמשכת למוסדות עידן ההפקעה הגלובלי – במקרה זה בתיווך המדינה הירדנית דווקא – וממשיך לעצב את המרחב בפלסטין/ישראל עד ימינו. האלימות האזרחית והמשטרית של מאי 2021 הציפה את הקשרים בין שיח' ג'ראח ומסגד אל-אקצא במזרח ירושלים לבין רצועת עזה, הגדה המערבית והערים ה"מעורבות" בישראל.⁷⁶ במקביל הביא מאי 2021 בשנית את תפיסת הנכבה המתמשכת אל חזית הדיון הציבורי הפלסטיני בישראל ומחוצה לה. אין זה מקרי שהסופר הלבנוני אליאס ח'ורי, ממקדמיה הבולטים של מסגרת הניתוח של הנכבה המתמשכת, שב אליה לנוכח אירועים אלה והציב במרכזה את שיח' ג'ראח.⁷⁷ עשרים ושמונה המשפחות של פליטי 1948 הפלסטינים שמצאו בשיח' ג'ראח מקלט, ניצבו שוב ושוב בעשורים האחרונים בפני האפשרות של אובדן בתיהם-מקלטיהם. עמידת המשפחות בפני גירוש נוסף חידדה את ההבנה כי הנכבה לא תמה, בעוד שדבקות המשפחות בבתיהן מלמדת על הסירוב להיכנע לה.⁷⁸

הקרקעות בשיח' ג'ראח שעליהן יישבה ממשלת ירדן (בשיתוף אונר"א, סוכנות הסעד והתעסוקה של האומות המאוחדות לפליטי פלסטין במזרח הקרוב) פליטים פלסטינים

74 המונח "ערים מעורבות" בהקשר המקומי מיוחס תדיר לבריטים ולדו"ח ועדת פיל (Peel). נחום קרלינסקי טוען כי מקורותיו דווקא ביישוב הצינוני ובתפיסה שעירוב תוך-עירוני בין יהודים לפלסטינים היווה מכשול בפני ריבונות יהודית. Nahum Karlinsky, *Revisiting Israel's Mixed Cities Trope*, 47(5) J. URBAN HIST. 1103 (2021).

75 עוזי לויא "מאחורי המושג הלבנת נכסי נפקדים" העוקץ (14.08.2020) bitly.ws/37atB (JIRYIS); לעיל ה"ש 73, FISCHEBACH, לעיל ה"ש 40, בעמ' 34; YIFTACHEL, לעיל ה"ש 73.

76 Mansour Nasasra, *From Damascus Gate to Shaikh Jarrah: The Palestinian Sovereignty Protests in East Jerusalem*, 1(2) PROTEST 329 (2022).

77 Elias Khoury, *Finding a New Idiom: Language, Moral Decay, and the Ongoing Nakba*, 50 (2022) J. PALESTINE STUD. 51(1). ראו גם נדים כרכבי "הגיע הזמן לעצור את הנכבה: על טמפורליות של חריגות ואלימות" אש בשדה קוצים – תיק מסות על אלימות וסולידריות (2021), xiv.

78 Nazmi Jubeh, *Shaykh Jarrah: A Struggle for Survival*, JERUSALEM. Q. 86, 129, 140 (2021).

בשנות החמישים, היו עד 1948 בבעלות יהודית. מאז מפנה המאה העשרים ועד 1948, עת פינו אותן כוחות ההגנה והבריטים, חיו משפחות יהודיות בשתי שכונות סמוכות, "שמעון הצדיק" ו"נחלת שמעון". לאחר הפינוי יישבו כוחות ציוניים והרשויות הישראליות חלק מאותן משפחות במערב ירושלים, כבתיהן של משפחות פלסטיניות שבתורן נסו גם הן מאימת המלחמה או גורשו. את האדמות אשר היו בבעלות יהודית בשכונה לפני 1948 הפקידה הממשלה הירדנית, כפי שעשתה עם אדמות אחרות שהיו בבעלות יהודית, בידי האפוטרופוס הירדני לנכסי האויב. משרד השיכון והבינוי הירדני ניהל בשם האפוטרופוס את נכסי האויב בשייח' ג'ראח, ומאז 1956 החכיר את בתי היהודים למשפחות פליטים פלסטיניות, בתמורה לויתרון על כרטיסי קצבת המזון שקיבלו מאונר"א.⁷⁹ במקביל פעלו הרשויות הירדניות להעביר את רישום הקרקעות בשכונה על שם המשפחות, תהליך שהיה בשלבי סיום בראשית 1967.⁸⁰

המלחמה שפרצה ביוני 1967 ושבהמלכה כבשה ישראל את מזרח ירושלים והגדה המערבית גרעה את המהלך באיבו והותירה את משפחות הפליטים בלא זכויות בעלות. אחרי 1967 נתנה מדינת ישראל את הזכויות בקרקעות במזרח ירושלים שהיו תחת האפוטרופוס הירדני לידי האפוטרופוס הכללי שבמשרד המשפטים הישראלי. במסגרת חוק הסדרי משפט ומנהל מ-1968 פעל האפוטרופוס הכללי "לשחרר" לבעליהם המקוריים (או חליפיהם) נכסים במזרח ירושלים שהאפוטרופוס הירדני ניהל.⁸¹ תהליכי ה"שחרור" הללו היו סבוכים תדיר וארכו, וחלקם עדיין אורכים, עשורים רבים.⁸² כך, בשייח' ג'ראח כמו בסילוואן מדרום לה, מאז ראשית שנות השבעים תובעים זכויות גופים מספר שטענו לייצג את בעלי הקרקעות היהודים המקוריים או כאלה שטענו כי רכשו מהאחרונים את הקרקעות.⁸³ תחילה תבעו

79 שם. ראו גם Rema Hammami, *The Exiling of Sheikh Jarrah*, JERUSALEM. Q. 51 49 (2012).

80 רונית לוי-שנור "החובות הציבוריות כלפי התושבים בשייח' ג'ראח" ICON-S-IL Blog (7.6.2021). באוגוסט 2021, במסגרת הדיונים המשפטיים בפניו חלק ממשפחות הפליטים הפלסטיניות המתגוררות בשכונה, חשפו נציגי המשפחות הוכחות בדבר הפעולה הירדנית להעברת קרקעות האפוטרופוס לנכסי אויב למשפחות חודשים אחדים לפני מלחמת 1967. ניר חסון "מסמכים מראים: ירדן כמעט השלימה את העברת הקרקע בשייח' ג'ראח לפלסטינים" הארץ 1.8.2021. rb.gy/ll06sy. ג'עבה מתייחס במאמרו לטענת המשפחות בנושא עוד בטרם נחשפו המסמכים עצמם: Jubeh, לעיל ה"ש 78, בעמ' 148.

81 מן הבחינה המשפטית, רונית לוי-שנור מתחה ביקורת נוקבת הן על דרך העברת המקרקעין בשייח' ג'ראח לאפוטרופוס הכללי והן על הסמכת האפוטרופוס "לשחרר" את המקרקעין, אשר נעשו לטענתה "בדרך המפרה ברגל גסה את חובות המשפט הציבורי". לוי-שנור, שם. ראו גם רונית לוי-שנור "על מצפה כרמים ושייח' ג'ראח: תשובה לפרופ' שחר ליפשיץ" פורום עיוני משפט (תגובות משפט) מו (9.5.2022); לוי-שנור, "הפרטה, הפרדה והפליה", לעיל ה"ש 57; זמיר ובנבנשתי, לעיל ה"ש 55, בעמ' 87-98; FISCHBACH, לעיל ה"ש 45, בעמ' 210-211.

82 שם, FISCHBACH.

83 לוי-שנור, לעיל ה"ש 80; Jubeh, לעיל ה"ש 78, בעמ' 140.

הגופים הללו ונציגיהם דמי שכירות מן המשפחות הפלסטיניות, אך החל מסוף שנות התשעים החלו מתנחלים בניסיונות השתלטות על בתי חלק מהמשפחות.⁸⁴ שייח' ג'ראח היא כאמור רק דוגמה אחת למרחבים שעידן ההפקעה המזרח-תיכוני עיצב. כך למשל, בהקשר המקומי יוכל מחקר עתידי לבחון כיצד מוסד האפוטרופוס לנכסי נפקדים והנכבה המתמשכת עיצבו את המרחב בישראל/פלסטין גם בערים ה"מעורבות". חיפה, יפו, לוד, עכו ורמלה, כפי שאנו מכירים אותן היום, הן במידה רבה יצירה משותפת של השניים. הנכבה רוקנה אותן מרוב מוחלט של תושביהן הפלסטינים כבר ב-1948;⁸⁵ האפוטרופוס לנכסי נפקדים תפס את רכושם של מי שגורשו או נסו על חייהם/ן, ביניהם גם מי שחזרו אחר כך לערים;⁸⁶ רשות הפיתוח וחברות דיור ציבורי שקיבלו את נכסיהן מהאפוטרופוס עיצבו וממשיכות לעצב את שוק הדיור בהן, בעיקר עבור תושביהן הפלסטינים והמזרחים ברובם הגרים בדיור ציבורי;⁸⁷ ותהליכי הייהוד המואצים של השנים האחרונות, באמצעות גרעינים תורניים וגופים דוגמת עמותת "איילים" שהקימה כפרי סטודנטים בלוד ובעכו,

- 84 Jubeh, שם, בעמ' 140-142; Hammami, לעיל ה"ש 79, בעמ' 57-64.
- 85 מנאר חסן סמויות מן העין: נשים והערים הפלסטיניות (2017); SHIRA ROBINSON, CITIZEN STRANGERS: PALESTINIANS AND THE BIRTH OF ISRAEL'S LIBERAL SETTLER STATE 30 (2013); BENNY MORRIS, THE BIRTH OF THE PALESTINIAN REFUGEE PROBLEM REVISITED, 163-308, (2004) 414-461. העיר הפלסטינית היחידה שנותרה ככזו אחרי 1948 בגבולותיה של מדינת ישראל הייתה נצרת. ראו: Leena Dallashah, *Persevering through Colonial Transition: Nazareth's Palestinian Residents after 1948*, 45 J. PALESTINE STUD. 8 (2016) על עירוניות פלסטינית אחרי 1948, ראו: LEENA DALLASHEH, *LIVING THROUGH THE NAKBA: NAZARETH'S PALESTINIANS IN THE TRANSITION FROM BRITISH MANDATE TO ISRAEL* (forthcoming)
- 86 Nadav Heidecker, *The Making of a Mixed Municipality in Israel: The Case of Acre*, 58 MIDDLE E. STUD. 649 (2022) טובי פנסטר "ארכיאולוגיה" של כתובת: בית, היסטוריה ובעלות בתכנון העיר הישראלית-פלסטינית פרקים ראשון-רביעי (2021); הימת זועבי דינאמיקה של שליטה, פיקוח, משמוע והתנגדות של היום-יום: חיפה בתקופת הממשל הצבאי (חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בן גוריון 2019); Arnon Golan, *Lydda and Ramle: From Palestinian-Arab to Israeli Towns*, 39 MIDDLE E. STUD. 121 (2003)
- 87 Yara Sa'di-Ibraheem, *Jaffa amid Theoretical Transformations: Demolition as a Research Prism*, JERUSALEM Q. 93, 88 (2023) נטע זיו "הדיור הציבורי ביפו ככבואה להתברלות אתנית" יחד אך לחוד: ערים מעורבות בישראל 95 (אלי רכס עורך 2007); אנדרה מזאוי ומכרם ח'ורי-מח'ול "המדיניות המרחבית ביפו, 1948-1990" בתוך עיר ואוטופיה: אסופת מאמרים – שמונים שנה לתל אביב-יפו 62 (חיים לוסקי עורך 1991); נציב תלונות הציבור מדינת ישראל רוח שנתי 44 לשנת 2017 38-40 (2018). ראו גם במקום מצוקת הדיור בקרב הקהילה הפלסטינית ביפו: סוף עידן הדיירות המוגנת בנכסי רשות הפיתוח (2009); Arnon Golan, *Jewish Nationalism, European Colonialism and Modernity: The Origins of the Israeli Public Housing System*, 13 HOUSING STUD. 487 (1998) לעיל ה"ש 75.

נסמכו בחלקם על יכולת המדינה וגופים מוניציפליים להקצות לארגונים המיידים נכסים שנתפסו גם הם בשעתם על ידי האפוטרופוס.⁸⁸ מחקר כזה יוכל לבחון גם מרחבים שבהם הצטלבו עידן ההפקעה והנכבה המתמשכת עם תהליכים חברתיים-היסטוריים אחרים בארץ, דוגמת התבססותן של היררכיות פנים-יהודיות בין אשכנזים למזרחים מאז 1948, או מגמות הפיתוח הנדל"ני הקפיטליסטי המואץ של העשורים האחרונים: משכונות בתל אביב שהוקמו על אדמות ובבתים של כפרים פלסטיניים ב-1948, דוגמת גבעת עמל ב' שהוקמה על אדמות הכפר ג'מאסין אל-ערבי, דרך סמייל הסמוכה, ששרידי בתיה הפלסטינים ניצבו עד לאחרונה בצומת הרחובות ארלוזורוב ואבן גבירול,⁸⁹ כפר שלם⁹⁰ ושכונת הארגזים⁹¹ שהוקמו על אדמות שלמה בדרום תל אביב של ימינו, דרך ליפתא בירושלים,⁹² ועד לוואדי סליב שבחיפה.⁹³ כולן שכונות שבהן תפיסת אדמות ורכוש פלסטיניים לאחר הנכבה בידי האפוטרופוס לנכסי נפקדים ויישובם באוכלוסיות מוחלשות, מזרחיות ברובן, הותירה מובלעות חריגות בנוף העירוני הישראלי. מובלעות שנשארו עד לאחרונה, מאוכלסות לעיתים רק למחצה, על בתייהן הפלסטיניים המקוריים, הריסותיהם ומבנים נוספים שתושביהן בנו במשך השנים, מחוץ לתנופת הפיתוח הנדל"ני המואץ שהקיף אותן מכל עבר.

- 88 יעל שמריהו-ישרון "המוסר הכפול של הדו-קיום: אתנו-ג'נטריפיקציה בערים המעורבות" **אש בשדה קוצים – תיק מסות על אלימות וסולידריות** 19 (2021); בכר זועבי "דר"ח המבקר מחזק את הרעיון שערבים הם אויבים ולא אזרחים" **שיחה מקומית** (2.8.2022); rb.gy/ddllvr; יערה בנגר אלולוף ונעה באסל "צריך לדבר על לוד" **העוקץ** (22.07.2021); rb.gy/k0qcmc; בני נוריאלי "לוד, על יצירת גבול ומחיקתו" הסדנה להיסטוריה חברתית הארץ (27.5.2021); rb.gy/ttycz8; דניאל מונטרסקו ויעל שמריהו-ישרון "החברוניזציה של יפו" הארץ (29.4.2021); rb.gy/8712zl.
- 89 רוני הראל "בקסבה של תל אביב" **כלכליסט** (27.3.2014); bitly.ws/37cQ8; מיכאל יעקובסון "סיכוב בין סיפורי סומייל" **חלון אחורי** (5.11.2016); bitly.ws/37cQ8; אמיתי גזית "פינוי-פיצוי: אפריקה ישראל וחג'ג' יבנו עוד עשרות דירות במתחם סומייל" **כלכליסט** (9.11.2017); bitly.ws/37cQ8.
- 90 דוד טברסקי "ועדת הפנים בדרישה משרי האוצר והשיכון: הסדירו את מעמדם של תושבי שכונות הארגזים, גבעת עמל וכפר שלם" **דבר** (1.5.2023); bitly.ws/37cQ8; רן שמעוני "16 משפחות מסרבות לעזוב את בתייהן לטובת הרכבת הקלה. בקרוב הן יפוגו בכוח" הארץ (26.12.2021); bitly.ws/37cQ8; אורן זיו "בגשם כבד ובקור מקפיא, פונו שש משפחות מכפר שלם" **שיחה מקומית** (24.1.2022); bitly.ws/37cQ8; NOAM LESHEM, LIFE AFTER RUIN: THE STRUGGLES; OVER ISRAEL'S DEPOPULATED ARAB SPACES (2017).
- 91 טברסקי, שם; גלית הראלי "החל הפינוי בכוח בשכונת הארגזים: זכויות היום יגדלו בצורה ניכרת, מאות משפחות יישארו ללא פיצוי" **המקום הכי חם בגיהנום** (29.7.2021); bitly.ws/37cQ8; גלית הראלי "יש פער עצום בין הטבות במאות מיליונים לזימים, לבין הפיצוי העלוב למאות משפחות שיאבדו את ביתן" **המקום הכי חם בגיהנום** (7.4.2022); bitly.ws/37cQ8.
- 92 מאיה הורודניצ'אנו "הדביקו לנו תג של פולשים" **התושב האחרון בליפתא נאבק על הכרה וואלה** (9.8.2019); bitly.ws/37cQ8; שלומי בוחניק "אחרי שש שנים של מאבקים – תושבי ליפתא נפרדים מהבית" **mynet ירושלים** (27.6.2017); bitly.ws/37cQ8.
- 93 .YFAAT WEISS, A CONFISCATED MEMORY: WADI SALIB AND HAIFA'S LOST HERITAGE (2011)

סיכום

מאמר זה הראה כי את תפקיד האפוטרופוס לנכסי נפקדים בעיצוב המרחב בישראל/פלסטין יש להבין על רקע שורה של תהליכים היסטוריים עולמיים ואזוריים שמהם שאב מוסד זה את כוחו וסמכותו ובהם נטל חלק. מוסד האפוטרופוס צמח מתוך חידוש חוקי-מוסדי, פקודות המסחר עם האויב. ראשיתו של חידוש זה בכריטניה של מלחמת העולם הראשונה. עד מהרה מצא אחיזה במדינות אירופיות אחרות, בארצות הברית ובמושבות האירופיות ברחבי העולם. בעוד שפקודות מסוג זה נועדו על פניהן להיות אמצעי ללוחמה כלכלית בין-מדינית בעת מלחמה, ממשלות שונות מצאו להן גם שימושים נוספים. בראשם, העברת הון מקבוצות מיעוט שגירשו ושינוי המבנה הכלכלי של חברתן.

במהלך מלחמת העולם השנייה חזרו פקודות המסחר עם האויב ומוסדות האפוטרופוסות לנכסי אויב לשמש ביעודן המקורי. עם סיום המלחמה, הן השתלבו בשנית במהלכי הטיהור האתני של מדינות חדשות. גם מדינות חדשות בדרום הגלובלי שהיו לפני כן בשליטה בריטית מצאו עם עצמאותן שימוש לפקודות המסחר עם האויב ומוסדות האפוטרופוסות שירשו מהאימפריה. המקרה המשמעותי ביותר מסוג זה התרחש בתת-היבשת ההודית לאחר חלוקתה בשנת 1947. גם מדינות מזרח-תיכוניות אימצו והתאימו את פקודות המסחר עם האויב ומוסדות האפוטרופוסות שירשו מהבריטים תוך למידה הדדית זו מזו, מהודו ומפקיסטן וממקרים אחרים.

שאלת המשמעויות ההיסטוריות האזוריות והמקומיות של המורשת הגלובלית הזו במזרח התיכון, של אימוץ המנגנונים והמוסדות של עידן ההפקעה על ידי ישראל, ירדן, עיראק ומצרים במחצית השנייה של המאה העשרים, נותרת בשלב זה פתוחה. כדי להירש לה, יש לפנות למחקר ארכיוני נרחב שיבחן כיצד השתלבו מנגנוני ההפקעה ופעולותיהם בתהליכים היסטוריים אחרים שעיצבו את התקופה. הצעתי כאן תהליך אחד כזה שלתפיסתי בחינתו הכרחית כדי להבין את ההשלכות והאופי שקיבלו מוסדות עידן ההפקעה בישראל/פלסטין – הנכבה הפלסטינית כאירוע מתמשך. בחינת ההצטלכות בין עידן ההפקעה לבין הנכבה המתמשכת תאפשר לנו להבין טוב יותר לא רק את השלכות הנכבה על הפלסטינים בארץ ובעולם, אלא גם את האופן שבו עיצבה את ההיסטוריה הישראלית גם ברובד החומרי: מקרקעות האפוטרופוס וקרקעות פלסטיניות שנתפסו באמצעים אחרים בשנים ובעשורים שלאחר מכן, דרך תלות המשק הישראלי בכוח העבודה הפלסטיני, ועד למרחבים שיצר המפגש בין הנכבה לעידן ההפקעה.

מן הבחינה החוקית, התלות של התפתחות המרחב הבנוי והכלכלה הישראלית בהפקעה וגזל של קרקעות ובעלות פלסטינית הבטיחו כי למדינה יהיה אינטרס להותיר לעצמה אפשרויות רבות וגמישות ככל הניתן להשתלטות על רכוש, להעניק הגנות מעטות לבעליו, ולשלול תיקון עוולות עבר. כפי שיפעת הולצמן-גזית הראתה במחקרה על יחס של בית המשפט העליון להפקעת רכוש פרטי על ידי המדינה מ-1948 ועד ראשית שנות האלפיים, גישה זו לא נותרה מוגבלת לרכוש הפלסטיני שאליו כוונה תחילה, אלא עיצבה את יחס החוק להפקעת רכוש פרטי על ידי המדינה בכלל.⁹⁴ הסובלנות של בתי המשפט הישראליים כלפי

הפקעת רכוש פלסטיני "זלגה", כפי שכותבת רונית לויין-שנור במאמר שבמידת מה ממשיך את עבודתה של הולצמן-גזית אל תוך שני העשורים האחרונים, גם אל רכוש פרטי יהודי.⁹⁵ המקרה של שכונת שייח' ג'ראח, כמו אלה של שכונות אחרות במזרח ירושלים ושטחים בגדה המערבית שנתפסו תחילה בידי האפוטרופוס הירדני לנכסי אויב, מציב זרקור על היות מוסדות האפוטרופוסות מורשה אזורית. אלא שבד בבד, בחינת המקרה של שייח' ג'ראח, כמו מקרים אחרים שבהם ניתן לזהות את ההצטלבות בין הנכבה המתמשכת לבין עידן ההפקעה, גם מחדדת את ייחודיות המקרה המקומי ואינה מאפשרת למוסס אותה בטענה ש"כך עשו כולם". כמו מדינות אחרות שבהן נעשתה ההפקעה כחלק מטיהור אתני, מדינת ישראל ניצלה את האפשרות שהעניקו העקירה הכפויה ומנגנוני ההפקעה כדי לשנות מן היסוד את הכלכלה הפוליטית ואת השליטה במרחב שבה באופן שהוגדר כחוקי. היא עשתה, וממשיכה לעשות זאת, גם באמצעים אחרים – כאלה ששורשיהם לא בעידן ההפקעה, אלא בדפוסי הפעולה הגלויים של המדינה הקולוניאלית.⁹⁶ אלא שבשונה ממרבית המדינות שבהן הפקעה ונישול במהלך המאה העשרים כוונו נגד מיעוטים, בישראל, כחברה התיישבותית, הם כוונו לאוכלוסייה שעד 1948 הייתה אוכלוסיית הרוב, חלשה על מרבית המרחב, בבעלותה היה מרבית הרכוש הקרקעי, ושהיוותה את עיקר כוח העבודה.

95 Levine-Schnur, לעיל ה"ש 5.

96 ראו לעיל ה"ש 66 ו-73.

